

A szlovák többség és a zsidó kisebbség 2. világháború alatti viszonyának kérdésköréhez

EDUARD NIŽŇANSKÝ

Additions to the relationship between the Slovak majority
and the Jewish minority in World War II

94(=411.16)(437.6)"1939/1945"

341.43(=411.16)(437.6)"1939/1945"

341.485"1939/1945"

316.022.4(=162.4)(437.6)"1939/1945"

Keywords: The Slovak State in 1939–1945. Anti-Semitism. The social environment of the Holocaust. Aryanizations, deportations and persecution of Jews. Negative cases on part of the majority population in the process of aryanizations, deportations and persecution. Positive examples of help by the majority population.

A szlovákiai holokausztról szóló eddig megjelent hazai¹ és külföldi tudományos-ismeretterjesztő és szakirodalom túlnyomó többsége a szlovákiai zsidóságot² olyan kisebbségként (illetve tárgyként) vizsgálta, melyen a többségi szlovákság (illetve a törvénykezésben s a végrehajtó hatalomban a HSLS által képviselt vezető szerepű elit) az antiszemitizmus politikájának szlovák változatát gyakorolta. Szerzőik kronologikusan vagy tematikusan mutatták be, miként iktatták ki a szlovák államból a zsidókat, társadalmi, politikai és gazdasági téren – a tragikus végkifejletig: a koncentrációs táborokba történő deportációkig. Többnyire egyazon séma³ szerint vizsgálták: áldozatok (a zsidók), gyilkosok (tágabb értelemben a HSLS élcsapata) és a hallgató többség. A többségi szlovákokat a szerzők legfeljebb valamiféle háttérként tartották számon (például mint nehezen körvonalazható hallgatag többséget). Akadtak szerzők, akik rámutattak a többség erőszakosságának egyes megnyilvánulásaira, vagy a többség szervezeteinek – például a Hlinka Gárda, a Hlinka Gárda rohomegységei vagy a Freiwillige Schutzstaffeln (FS) – erőszakosságaira. Mások e folyamatok egyéni szereplőire összpontosítottak, így Jozef Tisóra (kormányfőre, a Szlovák Köztársaság későbbi elnökére),⁴ Alexander Machra (a belügyminiszterre), Vojtech Tukára (kormányfőre), másokra.⁵ Ezek a megközelítések a zsidó kisebbség szemszögéből indulnak ki.

Ha más módon kívánjuk elemezni a holokauszt problémakörét, és nem csak a szlovákiaiét, mindenekelőtt két kérdéskört kell megvizsgálnunk: a holokauszt szociális kör-

1 A szlovákiai holokausztörténelemhez l. Nižňanský 2004a, Nižňanský 2003b.

2 Terminológiai szempontból nem használható a szlovák zsidók kifejezés, mivel a zsidóknak csak egy kisebb hányada vallotta magát szlovák nemzetiségűnek. A szerző ezért ezeket a kifejezéseket használja: szlovákiai zsidók, zsidó közösség Szlovákiában stb.

3 Ezt a sémát főként Hilberg munkái befolyásolják. L. pl. Hilberg 2002, Hilberg 1994.

4 L. pl. Kamenec 1991, Lipscher 1992.

5 Az antiszemitizmus politikájának institucionalizálásához és instrumentalizációjához l. pl. Nižňanský–Kamenec 2003.

nyezetét (környékét) és a helyi agresszorokét (ők a holokauszt országos szintű megvalósítói, beleértve a végrehajtás alacsonyabb szintjeit, az államigazgatási és az önkormányzati szerveket – ez elengedhetetlen a más országokkal való összehasonlításához).

Ha a holokauszt szociális környezetét szeretnénk vizsgálni, rá kell mutatnunk a többségi lakosságnak azokra a változásaira a szociális rétegezettségét és a vertikális mobilitását illetően (a vagyoni viszonyaira vonatkozóan is), melyek a holokauszt során mentek végbe.⁶ Meg kell állapítani, vajon a többségi lakosságból ki is lépett a zsidó közösség helyébe annak gazdasági, szakmai és szociális életből való kiiktatása után (főként az arizálások s a különféle foglalkozások végzésének megtiltása következtében), majd a deportációkat követően. Szlovákiában ez összefügg a középosztály megerősödésével, mivelhogy gazdasági és szociális szerepüket, valamint a szabad vállalkozásokból való részesedésüket illetően a zsidók a hagyományos középosztályt képviselték. Az ilyen vizsgálatnak megvan a politikai vetülete is. Az „új” középosztály ugyanis egyedül az állampárt (a HSLS) segítségével juthatott szerepéhez, s politikailag összefonódott a szlovák állam rezsimjével. Vagyis sokkal behatóbban kell foglalkoznunk a lokális agresszorok kérdésével, tehát a rendszer államigazgatása alacsonyabb szintű képviselőinek többségével s a HSLS-szel, beleértve természetesen a Hlinka Gárda minden szintjének képviselőjét. Így módunk nyílik a lokális agresszorok vertikális mobilitásának rögzítésére, ezek ugyanis a politikai helyzetükből (a HSLS-en, a HG-n, a Deutsche Parteien⁷ és az FS-en belül) hasznot húzva, a helyzetet kihasználva gazdagodtak részint az arizálás, részint a zsidó vagyon felszámolása során.⁸ Amíg ezt a jelenséget nem tudjuk valamiféle módon össz-szlovákiai szinten elemezni, a holokauszt szociális környezetének vizsgálatát valószínűleg a leghelyesebb a városi vagy vidéki zsidó közösségek szintjén vizsgálni.

A szlovák állam idején, 1939–1945 között megvalósuló szlovákiai antiszemitizmus politikájának elemzéséhez fontos előrebocsátani, hogy a folyamat indítómechanizmusa a HSLS képviselőinek autochton antiszemitizmusa volt; a Hlinka-féle néppárt már 1938-ban, München után hatalomhoz jutott.⁹ A párt antiszemitizmusában több szint különböztethető meg. Mindenekelőtt a keresztény szint, mely a korábbi antijudaizmus sztereotípiáira épült (ilyes értelemben: „A zsidók feszítették keresztre Krisztust”, „A zsidók nem fogadták el Krisztust Messiásként” stb.);¹⁰ a nemzeti (nyelvi) szint, mely szerint a zsidók nem hogy nem szlovákok (másként fogalmazva: a zsidók magyarul, németül, jiddisül beszélnek), hanem az Osztrák–Magyar Monarchia idején a szlovákok elmagyarosításának képviselői voltak;¹¹ a gazdasági (szociális) szint: eszerint a zsidók kizsákmányolták (kizsákmányolják) a szlovákokat, az ő fáradságukból éltek, a szlovákok kárára, valamint: a zsidó kocsmárosok tették alkoholistává a szlovákokat; s végül

6 Ilyen irányú kísérletekre l. pl. Kamenec 1999, Nižňanský 2007, Nižňanský 2005c.

7 L. pl. Schvarc 2010.

8 Bővebben l. pl. Nižňanský–Hlavinka 2010.

9 A szlovákiai hatalomváltás kérdésköréhez l. pl. Nižňanský 2002a.

10 L. bővebben R. Mikuš jezsuita rendfőnök interjúját a *Slovák* napilap 1939. február 10-i számában; közli: Nižňanský 2001, 163–167. p.

11 A zsidók nemzetiségi orientációjának változásaihoz az első Csehszlovák Köztársaság idején l. pl. Nižňanský 1999, 14–15. p.

a politikai szint: a zsidók liberális és baloldali érzelműek (lásd zsidóbolsevizmus) – „A kapitalizmus és a marxizmus is a zsidók találmánya.”

A HSLŠ képviselőinek autochton antiszemitizmusa vált annak a saját szlovák antiszemitizmuspolitikának a kiindulási és megvalósítási alapjául, amelyet a HSLŠ-nek vagy az ún. mérsékeltbb szárnya (Jozef Tiso), vagy radikálisai (Vojtech Tuka, Alexander Mach) képviseltek.¹² A szlovák antiszemitizmuspolitika eredményei – a törvényhozás szintjén és a valóságban – 1941-ben keresztezték egymást a náci holokauszttal, s ennek lettek következményei az 1942. évi deportációk.¹³

A „mérsékelt” elképzelését dokumentálhatja például Jozef Tiso 1939. januári felszólalása: „... annak a nyugtalanságnak, mely a zsidó lakosságon tapasztalható, nem a szlovák kormány intézkedésében rejlenek az okai, hanem a félelemben, hogy a német birodalomban foganatosított zsidóellenes intézkedéseket Szlovákiában is bevezetik. A zsidókérdést úgy oldjuk meg, hogy a zsidóknak Szlovákiában csak akkora befolyást hagyunk, amekkora megfelel az ország összlakosságához mért számarányuknak. A szlovákokat úgy fogjuk nevelni, hogy a gazdasági és az ipar területén teljes mértékben érvényesülhessenek, s hogy fokozatosan elfoglalhassák az eddig zsidók által elfoglalt összes helyet.”¹⁴ A „mérsékelt” tehát a numerus clausus (vagyis a zsidó közösség számára a szociális, gazdasági s más téren előre megadott zárt szám, melyet túllépni nem szabad; Szlovákiában kb. 4%) keretén belül gyakorolták az antiszemitizmus politikáját. Az ilyen értelemben felfogott antiszemitizmuspolitikát érvényesítették az 1938.

12 A szlovákiai holokauszt kronológiájához és szakaszaihoz I. pl. Nižňanský 2005a.

13 Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó két számadat különös egybeesése: a náci koncentrációs táborokba 1942-ben 57 628 személyt hurcoltak el, ez az itteni zsidó lakosság mintegy kétharmadát jelentette – tehát hozzávetőlegesen ugyanakkora számú embert, amennyit a Zsidótanács úgy tartott nyilván mint napi szociális támogatásra utalt személyt. Hasonló adatok találhatók abban a felterjesztő jelentésben, mely a belügyminisztérium által kidolgozott törvénytervezettel egy alap (Munkaköteles zsidók vállalatának létrehozására és fenntartására szolgáló alap) létrehozását javasolta: ennek 1942. április 4-i adatai szerint a 88 951 zsidó (az 1941/198-as kormányrendelet 89 053-at említi) közül, akik mintegy 22 000 háztartást alkotnak, eredetileg 32 527-en voltak aktív keresők (36,3%), további 4000-en éltek vagyonuk jövedelméből további bevételi tevékenység nélkül (tehát összesen 41%). Cégek és vállalatok arizációja s felszámolása, valamint munkaengedélyek megtagadása s az egyéb zsidóellenes intézkedések révén kiiktatottak száma: 22 267, 2500-an (a 4000-ből) elvesztették annak lehetőségét, hogy a vagyonuk jövedelméből éljenek (összesen: 24 767, azaz 71,7%). A felterjesztő jelentés szerint mintegy kétharmaduk családfő volt, illetve háztartás feje. A jelentés megállapítja, hogy lényegében 16 000 háztartás (vagyis a 22 000 72%-a) maradt a megélhetés biztosításának lehetősége híján. Átszámítva ez mintegy 64 000 zsidót jelent. Ha ezt a számot összehasonlítjuk a deportáltak összegével (kb. 58 000) s hozzáadjuk azt a kb. 4500 zsidót, akik zsidó munkatáborokban, zsidó munkaközpontokban voltak, vagy a hadsereg 6. munkaszolgálatában szolgáltak, megállapíthatjuk, hogy a zsidók szociális problémáját, illetve élelmezését a kormánynak a deportációk után sikerült megoldania. A jelentésben ugyanis tájékoztató jelleggel kiszámolták a koldussorba döntött 16 000 zsidó háztartás ellátásának költségeit: ezt évi 160 millió koronára becsülték (tízezer korona/háztartás). SNA, MV, kartón 267, 406-560-13.

14 *Slovenská politika*, 1939. január 27., 2. p. Tiso ekkor az autonóm kormány elnöke volt.

évi autonómiától az 1940. évi salzburgi tárgyalásokig. Hozzá kell azonban tenni, hogy a zsidókérdés rendezésének radikalizálódásával szemben ezt követően sem léptek fel.

E tekintetben meghatározónak tartom Jozef Tiso 1942. augusztusi holicsi felszólalását; egyebek közt ezt mondta: „Még kitérnék egy kérdésre, melyet gyakran szóba hoznak, mégpedig a zsidókérdésre. Hogy úgymond keresztényi-e, ami történik. Hogy ember-e? Hogy nem rablás-e? De kérдем én: keresztényi-e, ha a szlovák nemzet meg akar szabadulni örök ellenségétől, a zsidótól? Keresztényi ez? Önmagunk szeretése isteni parancsolat, és ez az önszeretet azt parancsolja nekem, hogy távolítsak el magamtól mindent, ami a káromra van, ami az életemet veszélyezteti. S hogy a szlovákok életét a zsidó elem veszélyeztette, azt gondolom, erről senkit sem kell győzködni...”¹⁵ Noha az antiszemitizmus politikája, tehát a deportációk is a radikálisok forгатókönyve szerint valósultak meg, Tiso e felszólalása alapján elmondható, hogy a zsidókkal szembeni politikájuk eltérő volta ellenére végül olyan eredményhez vezettek, melyet mindkét szárny elfogadott.¹⁶

A radikális Alexander Mach már 1939-ben kijelentette: „A zsidókkal, akiknek aranyuk van, ékszereik, vagyonuk, mindenütt rendet raktak, és mi is rendbe rakjuk őket. (...) Aki itt nem dolgozik, az itt enni se fog. Ki mit összelopott itt, az el lesz tőle véve! Ez az egész zsidókérdés gyakorlati megoldása!”¹⁷ A radikálisok antiszemita politikája Salzburg után realizálódott. A zsidó közösség kiiktatásának semmilyen következményére nem voltak tekintettel. A zsidó közösség széles körű koldussorba döntése árjásítások és zsidó cégek felszámolása folytán (valamint hogy bizonyos foglalkozásokat nem űzhetek) azt eredményezte, hogy 1941 őszére Szlovákiában a „zsidóprobléma” szociális kérdéssé vált. Az államnak el kellett kezdenie azzal foglalkozni, mitévő legyen a zsidó lakosság pauperizált tömegével. A radikálisokat a többségi lakossággal kapcsolatban álló zsidó közösség kiiktatásának negatív következményei sem érdekelték (például a felszámolás és az arizálás negatív gazdasági következményei vagy a zsidó lakosság által fizetett adók és illetékek csökkenése stb.).

Az ellenségképnek (a zsidó, a cseh, a marxista, kommunista mint ellenség) a nemzet egységesítését is szolgálnia kellett, azért a nemzetét, mely csak a náci Németország és közép-európai geopolitikai beavatkozásai révén szerezhette meg 1939-ben állami-ságát. A HSLS vezető képviselői tudatosították, hogy ily módon sokkal gyorsabban érhetik el az új államalakulatot, másfelől a „belső ellenség” meglétével magyarázhatják az esetleges politikai kudarcokat.

A többségi lakosság zsidó kisebbséghez fűződő viszonyának tipológiája az árjásítás és a deportációk példáján

A szlovákok és zsidók viszonyának vizsgálatára a szlovákiai anitszemizmuspolitika szempontjából csak ezt a két kérdéskört választottam. Nyilván azért, mert ezeken belül mutatkoznak legkiéleztettebb formában a két közösség kapcsolatai.

15 *Slovák*, 1942. augusztus 18., 4. p.

16 A kérdéskörhöz I. pl. Nižňanský 2002b.

17 *Slovák*, 1938. február 7., 4. p.

Árjásítás

Az árjásítás és a zsidó cégek felszámolása lényegében az „érinthetetlen” magántulajdon állami felügyelettel történő ellopása. Következménye a zsidó közösség széles körű koldussorba döntése, s ez a kisemmizés volt az 1942. évi deportációk egyik közvetlen kiváltó oka is.¹⁸ A kormány olyan speciális intézményeket alapított, melyek a zsidó vagyon problematikájával foglalkoztak: 1940 elejétől a Gazdasági Kormányhivatal (Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády), 1940 szeptemberétől a Központi Gazdasági Hivatal (Ústredný hospodársky úrad).¹⁹ Nagyszámú törvény is rendelkezésre állt a legkülönbözőbb zsidó tulajdonnal való bánásmódra vonatkozóan.²⁰

Az árjálásról Jozef Tiso többször is nyilatkozott. 1940. szeptemberi visnyói beszédében ezt mondta: „... Hallani olyan aggódásokat is, hogy ami a zsidókkal történik, nem keresztényi. Én azt mondom: csak akkor lesz ez igazán keresztényi, amikor már teljesen rendbe tettük őket. Felróják azt is, hogy megsértjük a magántulajdon alapelvét. Állítólag beszédjük a zsidóktól a rádióikat. Állítólag elveszjük a zsidók üzleteit, kereskedelmi egységeit, s ez úgy mond nem keresztényi. Azt mondom: keresztényi, mert csak azt vesszük el tőlük amit ők emberemlékezet óta a népüktől elvettek. (...) Mi tehát ezeket a tetteket visszafordítjuk, s amit ők összeszedtek, azt mi visszavesszük. (...) Vagy azt mondhatja valaki: rendben, ez így szép, de nem hagyjátok őket iskolába járni, nem adjátok meg a zsidóknak a művelődés lehetőségét. Azt mondom: ha védeni kívánom a népemet, hogy a zsidó többé ne foszthassa meg a vagyonától, akkor a zsidót ebben meg kell gátolnom. Hiszen nem akarom, hogy a mi falusi emberünk elmenjen a zsidó kocsmároshoz, aki táblára ír fel mindent, aztán váltót írat alá, amivel fölkeresi a zsidó bankárt, aki az ügyvédhez küldi, aki a bíróságra küldi, és így szerezték meg szépen és erőszakmentesen, lopás és vér nélkül a szlovák ember tulajdonát. Ha tehát én a szlovákokat védeni akarom, akkor ezt a zsidó láncot el kell szakítanom. Meg kell akadályoznunk, hogy a jövőben a mindenféle iskolai tudással felvértezett zsidók ismét a szlovák emberre vethessék magukat.”²¹ Beszédében világosan kivehető a gazdasági antiszemitizmus, s hogy egyértelműen meg akarja indokolni politikailag és erkölcsileg is a zsidó tulajdon államilag támogatott fosztogatását.

18 A már említett jelentés szerint 1942. április 1-jén a 22 ezer szlovákiai zsidó családból 16 ezer (kb. 72%) szorult az államra vagyona (árjásítás, likvidáció) vagy munkahelye elvesztése következtében. Vö. Nižňanský–Kamenec 2003, 180–181. p. 1942-ben kb. 58 000 zsidó polgártársunkat deportálták.

19 Bővebben I. Hallon–Hlavinka–Nižňanský 2010.

20 A tulajdon minden egyes fajtáját más-más törvény szabályozta: a. mezőgazdasági tulajdont és vállalkozást: a 1940/46. törvény és az Állami Földhivatal hirdetményei; b. a zsidó vállalatokat és vállalkozásokat: 1940/113. és főként az 1940/303-as törvényrendelet; c. a zsidó háztulajdont: az 1941/238-as kormányhirdetmények; d. a bankokban elhelyezett zsidó betéteket: az 1940/271-es, az 1941/186-os és az 1941/199-es rendelet; e. a zsidó ingóságokat: a pénzügyminisztériumi rendeletek. Előbb azonban az államnak meg kellett határoznia, „ki a zsidó” – ezt az 1939/63-as rendelet tartalmazza konfessziós (ill. nemzetiségi) alapon, majd az 1941/198-as faji alapon. 1940-ben végül összeírták a zsidó vagyont is (1940/203.).

21 *Slovák*, 1940. szeptember 25., 4. p.

Egyfelől tehát létezett a gazdasági antiszemitizmus intézményestése és célszerűsítése, tehát az árjásítások reális előkészítése és megvalósítása, másfelől a gazdasági antiszemitizmus propagandájában ez az elem kimutatható az állam és a párt legfelső képviselőjének megnyilatkozásában is. Mihelyt ez a folyamat ennyire hathatós állami és párttámogatásban (a HG részéről is) részesült, kérdéses, miként kellett volna reagálniuk, pontosabban miként reagálhattak volna az egyszerű szlovákok az állam által ennyire nyíltan felkínált, a zsidó közösség vagyona szervezett szétlopkodására tett ajánlatára.

A többségi lakosság negatív esetei az árjásításban

A mintegy 12 000 zsidó vállalatból és kereskedelmi egységből mintegy 2000-et árjásítottak, a többi felszámolták.²² Ha tehát a szlovák állam intézményesítette és célszerűsítette a gazdasági antiszemitizmust, akkor nem lephet meg bennünket, hogy a többségi közösség részese volt a zsidó vagyon eltulajdonításának.

Az arizálás kizárólag kisebbségi szempontú megítélését elkerülendő, legalább jelzésértékűen utaljunk arra, milyen módon vizsgálható a holokauszt szociális környezete, s ehhez a többségi lakosság szociális rétegzettségének és vertikális mobilitásának a holokauszt során végbement változásait szükséges kifejtenuk (a vagyoni helyzetére vonatkozóan is).²³ Ez esetben azt szükséges megállapítani, ki is helyettesítette a többségi lakosságból a zsidó közösséget annak a gazdasági, hivatali és szociális életből való kiiktatása után (főként az árjásítás következtében s mert bizonyos foglalkozásokat tilos volt űznie) s ezt követően a deportációk után. Szlovákiában ez a középosztály deformációjával függött össze, mivel a zsidók alkották a hagyományos középosztályt, gazdasági és szociális helyzetüknél fogva és a szabad vállalkozásokban való részeseedésük révén. Ennek a vizsgálatnak megvan a maga politikai síkja is. Az „új” középosztály ugyanis egyedül az állampárt (a HSLŠ) segítségével juthatott szerepéhez, s politikailag összefonódott a szlovák állam rezsimjével. Vagyis sokkal behatóbban kell foglalkoznunk a lokális agresszorok kérdésével, tehát a rendszer államigazgatása alacsonyabb szintű képviselőinek többségével s a HSLŠ-szel, beleértve természetesen a Hlinka Gárda minden szintjének képviselőjét. Így módunk nyílik a lokális agresszorok vertikális mobilitásának rögzítésére, ezek ugyanis a politikai helyzetükből (a HSLŠ-en, a HG-n, a Deutsche Parteien²⁴ és az FS-en belül) hasznot húzva, a helyzetet kihasználva gazdagodtak részint az arizálás, részint a zsidó vagyon felszámolása során.²⁵ Az árjásítások ilyen értelemben a zsidó vagyon „nacionalizálását”,²⁶ szlovák kézbe juttatását jelentik, pontosabban a HSLŠ, a HG (esetenként a DP és az FS) reprezentánsai kezébe juttatását, vagy a velük együttműködő szlovákok kezébe juttatását. A „szociális mérnökség”-nek ezt a folyamatát mint az antiszemitizmuspolitika szlovákiai változatának

22 Bővebben I. Hallon 2007; Nižňanský–Kamenec 2003, 153–161. p., 262–274. p.; Kamenec 1991, 111–112. p.

23 Az ilyen jellegű kutatásokra I. Kamenec 1999, Nižňanský 2007, Nižňanský 2005c.

24 L. pl. Schvarc 2010.

25 Bővebben I. pl. Nižňanský–Hlavinka 2010.

26 L. pl. H. Bernard német követ 1940. március 15-i jelentését: Nižňanský 2003a, 39–50. p.

eredményét csakis karhatalmi módon és a zsidó közösségre nézvést kegyetlen szociális következményekkel lehetett megvalósítani.

Fontosnak tartom, hogy főként a többségi közösség cselekedeteit vizsgáljuk, mivel csak a sok korabeli állítás (meg a háború után születő „vallomások”) alapján mutatkozhat problematikusnak.²⁷ Az ilyen cselekedet vizsgálatáról elmondható, hogy az egyes ember (a többségi közösség tagja) azzal, hogy árjásításra (ingóság vagy ingatlan árjásítására) nyújtott be kérvényt (Szlovákiában több ezer ilyen kérvény maradt fenn), saját szabad akaratának adott hangot (totalitárius rendszerben) bizonyos vagyon megszerzésére, illetve kinyilvánította részvételi szándékát a zsidó közösség vagyona államilag szervezett fosztogatásában. Tudnia kellett (vagy kellett volna, tudhatta volna), hogy ezzel még inkább közeledik a rendszerhez. S ha később a szlovák állam rendszere lehetővé tette számára a személyes meggazdagodást (vagyis hogy védnöksége alatt lophasson), számolnia kellett azzal is, hogy egy bizonyos pillanatban ez a rendszer az arizátortól tényleges támogatást követelhet (vagy legalábbis bünrészesként a hallgatását). Az egyes ember konkrét cselekedetének tehát megvolt a maga (talán nem kívánatos) „politikai” vetülete is. Mi több, szociológiai szempontból az árjásítás felfogható a vertikális szociális mobilitás megvalósítása reális lehetőségeként is: az illető arizátor felsőbb szociális rétegbe lépett ahhoz képest, amilyenbe az árjásítást (vagy a felszámolást) megelőzően tartozott.²⁸

A mindenféle fajta árjásítás nagy számából tipológiailag legalább néhány példát említek, annak bemutatására, mit jelentett ez a folyamat a szlovákiai városi és vidéki közösségekben.

A „negatív” magatartás modellértékű példájaként szolgálhat annak az „egyszerű ember”-nek, a garamszentbenedeki háborús rokkant A. Morvainak a kérvénye, aki 1943. február 10-én egy zsidótól elkobzott rádiókészüléket kérvényezett. A helyi anyakönyvi hivatal olyan értelemben válaszolt az Újbányai Járásbíróságnak,²⁹ hogy „mivel több kérvényező nincs, s ez idő szerint az iskola, a csendőrség és a többi szervezet számára már kiutaltak zsidóktól lefoglalt rádiókészüléket”, a kérvény kedvező elbírálását ajánlja. Ez a példa tehát

27 Ezért fontos az összehasonlítás is, l. pl. Dreyfus–Nižňanský 2011, Nižňanský 2004b.

28 A szlovákiai holokauszt kutatás ezt a kérdést csak érintőlegesen tárgyalja, a cseh szakirodalomból l. Jančík–Kubů 2005.

29 „Értékeljük ki” ezt a problémakört az Újbányai járás szintjén, ahonnan példánk is származik. A 29 rádiókészülékből a járási hivatal 11-et (41,3%) a Hlinka Gárda helyi szervezeteinek osztott ki, 6-ot (20,6%) elemi, beleértve egyházi iskoláknak, s jutott a pártok (HSLŠ, Deutsche Partei) titkárságára és a helyi közjegyzői hivataloknak is. Rádiókészüléket utaltak ki a zsarnócai munkahivatalnak, a gyermekotthonnak és a munkásmenhelynek is (10,3%). Magántulajdonba csak ketten kaptak: J. Gindl, a vihnyi zsidó munkatábor parancsnoka és Š. Martin újbányai kocsmáros. Az „ingóságok árjásításának” ezt a szemléltető példáját azért közlöm, hogy rámutassak az árjásítás szociális vetületének fontosságára még az oly „jelentéktelen” tételt illetően is, mint amilyenek a rádiókészülékek. Látható a „lokális” agresszorok (HG, HSLŠ, DP) képviselői ambícióinak kielégítése – a rádiók több mint felét szereztek meg, a zsákmány maradékán iskolák és szociális intézmények osztoztak. Ez egyrészt a nevezett szerveknek a fosztogatásban való közvetlen érdekelttségét jelzi, másrészt azt hivatott jelezni, hogy (például ez) az ingóság a megfelelő intézményekhez került, melyeknek szükségük volt rá. (A kérvények elemzése rámutathat az árjásítók indítékaira is, valamint gyarapodási kísérleteik indoklására.)

nemcsak a vagyonfosztogatáshoz való önkéntes csatlakozást mutatja, hanem hogy a már meggazdagodott intézmények (iskolák, hivatalok stb.) példája hatással kellett, hogy legyen a nyilvánosságra is (s természetesen hatással volt, a háború befejezése után a koncentrációs táborokból való hazatérésük után a korábbi tulajdonosokra, a zsidókra is).³⁰

A zsidó ingóság iránti érdeklődés 1942-ben, a deportációk során hágott tetőfokára. Ez abból következett, hogy a zsidók legfeljebb 50 kg-nyi ingóságot vihetek magukkal.³¹ Főként a járásparancsnokok jelentéseiben található sok példa arra, milyen reakciót váltott ki a többségi közösségből az effajta tulajdonhoz való viszony. A privyvei járásparancsnok jelenti: „... megfigyelhető a térségben, hogy a nagyközönség a zsidókérdés megszüntetése során hajlamos az indokolatlan kapzsiságra, s ez az ösztön egyeseket a közélettől való teljes elfordulásra készítet. Nagyon jó intézkedésnek bizonyult, hogy megtiltották a zsidóingóság bárminemű felvásárlását.”; a vágújhelyi járásparancsnok írja: „... Nagyon sürgős szükségletnek mutatkozik a zsidó ingó vagyon minél hamarabbi eladása azokban az esetekben, ahol a volt zsidó tulajdonosokat már elszállították, s ingóságai raktárak hiánya miatt bár zárt lakásokban maradtak, de felügyelet nélkül. Arról nem is beszélve, hogy ezek a mindenféle lakberendezések ki vannak téve a raktározás körülményeinek, folyamatosan ismétlődnek a betörések és e zsidó tulajdon lopkodása.”; a trencsényi járásparancsnok jelenti: „... Szükséges volna az állam által lefoglalt zsidó vagyon minél gyorsabb eladása, mert bár ezt a vagyont lefoglalták, felügyelet nélkül maradt, s nagyon könnyen eltulajdonítható. Ezt az ingó vagyont Trencsénben, a helyiségek elégtelen száma miatt nem tudjuk raktározni.” A zsolnai Állami Rendőrhivatal előljárója bejelentette: „Kívánatos volna a zsidók lefoglalt vagyonát a lehető leghamarabb pénzé tenni, mert féltő, hogy a megfelelő raktárak hiányában elkallódik, tönkremegy vagy szétlopják, ami pótolhatatlan károkat eredményezne. A lefoglalt ingatlanokat ugyanis nem elégségesen őrzik, az elsötétítés pedig szintén jó segítségére van a bűnöző szándékú egyéneknek.”³²

A negatív reakciók közt említhető az árjásítás és az 1942. évi deportálások összefonódása is, amikor az árjásító nem segített a volt zsidó tulajdonosnak a kivétel elintézésében, ellenkezőleg, kifejezetten szorgalmazta a deportálását. Ilyen összefüggésben említhető például a Steiner család esete, akiknek antikváriumát Ludovít Mistrík-Ondrejov arizálta. 1942 júniusában ezt írta: „Kijelentem, hogy pozsonyi, Ventur utca 22. alatti könyvesboltomban nincs szükségem az alábbi zsidókra: Max Steinerre, Jozef Steinerre, Regina Lebensfeldre, Žigmund Steinerre és Viliam Steinerre. Ezeknek a zsidóknak a letartóztatásával és elszállításával a bolt nem szenved semmiben sem kárt, s gazdasági téren a Szlovák Államot sem éri kár, mert találtam helyettesítést egy árja személyben: Viliam Fábry Turócszentmártonról. A vállalkozás szempontjából szükségem van Max Wimerre, Cecília Gelbre és átmenetileg (körülbelül egy hónapos időszakra) Leopold Mendlingerre is.”³³

30 ŠA BB-K, OÚ NB, kartón 31, 281/43 prez.

31 L. pl. a Zsidótanács hirdetményét arról, milyen holmit vihetnek magukkal a deportáltak: Nižňanský 2005b, 307–308. p.

32 SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31. Ezzel kapcsolatos rendőrségi instrukciók járásparancsnokoknak: ŠA BB-K, OÚ NB, kartón 27, 326/42 prez. K. Zábrecký 1942. április 13-i jelentésében a nagyszombati és szeredi lopásokról esik szó: SNA, MV, kartón 232, 2208/42.

33 Bővebben I. Nižňanský 2005b, 406. p.; Trancík 1997.

Másféle „negatív” példaként említhető A Megváltóhoz gyógyszerészárjásítása Zólyomban,³⁴ ennek története a háború utáni időszakba is átnyúlik. A járási hivatal anyagai szélesebb összefüggések nélkül csak rögzítik az esetet (hasonlóan a Hivatalos Közlönyhöz, mely csak egyszer említi a gyógyszerészár megszüntetése címen). Egyfelől, a háború utáni dokumentumok alapján, az arizátor szerepének változásaira utalnak, ő lett a háború után a gyógyszerészár nemzeti gondnoka-vezetője. Mivel az eredeti tulajdonos családjából nem maradt túlélő, fokozatosan igyekezett végleg megszerezni magának a gyógyszerészárat. Másfelől, az Ipari és Kereskedelmi Megbízotti Hivatal dokumentumai szerint, a háború befejeztével előállt a Tatra banka az eredeti tulajdonosnak nyújtott hitel visszaigénylésével (még a háború előtt 200 000 koronát kölcsönzött neki). A gyógyszerészár 1941-es árjásítása (vagy felszámolása) idején azonban a bank egyáltalán nem jelentkezett, ezért ez a háború utáni követelés meglepte az arizátort is. Ugyanezek közt a dokumentumok közt található a zólyomi adóhivatal anyagai is: a hivatal 1942-ben és 1943-ban adóhátralék rendezését sürgette az eredeti tulajdonostól, mely rendezésre logikus okokból hiába várt. Az arizátor személye esetében megfigyelhető a fokozatos változás, de ismételten csak a háború utáni dokumentumokat illetően. Még az 1945. évi nemzeti gondnokságra vonatkozó kérvényében elismeri, hogy arizált, későbbi beadványaiban már azt írja, hogy lényegében nem is arizált, csupán új vállalkozói engedélyt szerzett, a gyógyszerészár pedig kényszerfelügyelet alól vette át. (Nem szólnván az árjásító emberi elmozdulásáról: érdemként tünteti fel, hogy a szlovák nemzeti felkelés idején gyógyszerekkel segítette a felkelőket, amiről azonban semmilyen hiteles igazolása nem volt.) Sokatmondó abbéli igyekezete is, hogy a háború után olyan politikai besorolást sikerüljön elérnie, mely lehetővé tenné számára a vagyon megtartását. Az eseménynek mindazonáltal a szociális eredménye a fontos, amit a többségi társadalom számára jelentett. Az ezt a konkrét árjásítást jellemző anyagi veszteségek ráadásul a háború után is megmutatkoztak. A bank a hitele visszafizetését követeli, az adóhivatalnak már a háború során se fizette ki senki a hátralékokat stb. A példa azt is mutatja, hogy a kutatást szükségszerűen ki kell terjeszteni pénzügyi, adóhivatali stb. területekre is.³⁵ Egyúttal azt is bizonyítja, milyen kiterjedt anyagi veszteség érte az árjásítással a többséget is.³⁶

Nyilván, ha az eredeti tulajdonos visszatért volna, tipológiailag vizsgálhatnánk az arizátornak a visszatéréssel kapcsolatos reakcióit. Ez a jelenség mutatja, hogy a zsidó közösség és a többségi társadalom közti különválás éppen ebben az időben s ilyen elvek mentén folytatódott. A veszélyérzet vagy az árjásított vagyon lehetséges elvesztése aztán a többségi közösség részéről a háború utáni pogromhoz is vezethetett – mint azt a nagytapolcsányi példa is igazolja.³⁷

34 Zólyomban elég kicsi zsidó közösség volt, 1930-ban 622 zsidó élt itt (a 11 214 lakos 5,5%-a). Vö. Bárkány-Dojč 1991, 261. p.

35 A Szlovák Nemzeti Levéltárban viszont nem maradt fenn az a fond, mely a háborús Szlovák Köztársaság idejének adóbefizetéseit tartalmazná. Az egykori járási levéltárak adóval kapcsolatos fondjai vagy torzóként, vagy egyáltalán nem maradtak fenn. Más a helyzet a bankszektort illetően, az e téren folyó kutatás eredményei azonban még váratnak magukra.

36 SNA, PZ, reštitúcie, kartón 222, Lekáraň u Spasiteľa – Zvolen.

37 Kamenec 2000.

A többségi lakosság segítségének pozitív esetei

Tipológiailag itt is több példát különíthetünk el. A legegyszerűbbek: a zsidó ingóság rejtetése;³⁸ fiktív árjásítás (rokon vagy ismerős „árja” által – ennek következményeként a háború után, még a restitúciós törvény kibocsátása előtt az „arizátor” visszaadta a vállalatot eredeti tulajdonosának); az „arizátor” által szerzett kivétel, mely megmentette a zsidót (illetve családját) az 1942-es deportálásoktól.³⁹

Csak valóban egyedi esetekben (a kutatás jelenlegi állása szerint pl. az órás foglalkozásra vonatkozóan) állt ki a többségi közösség a zsidó vállalkozó mellett, s ellenezte a zsidó iparendély árjásítását vagy megszüntetését. Ilyen eset az a zólyomi példa is, ahol 104 lakos írta alá a zólyomi Vojtech Štromf órásmester műhelyének felszámolása elleni levelet.⁴⁰ Az intervenció ellenére Vojtech Štromfot 1942. június 8-án Lublinba deportálták.

A kialakult helyzetre való pozitív reakció egy másik példaként említhető, amikor az „arizálást” „keresztény” rokon által kívánták megvalósítani s ezzel megmenteni a család számára a vállalkozást. Ilyen módon volt önként „árjásítva” a zólyomi Spitz nagykereskedés, a tulajdonos veje, a keresztény Mantuano Béla által. Ernest Spitz tulajdonos átvezette „a Garam menti kereskedelmi társaságát, a zólyomi vegyes- és gyarmatáru-nagykereskedése” 51%-át Mantuanóra, még az első (az 1940/113. sz.) arizációs törvény elfogadása előtt. A kormányhivatal már 1940-ben vizsgálatot indított ennek az árjásításnak a „fiktív” volta ügyében. Mivel Spitz „segéd”-ként dolgozott veje cégében, családjával együtt elkerülte az 1942-es deportálásokat. B. Mantuano így fiktív árjásítással megmentette zsidó rokonait. A családi tragédia 1944–45 során következett be: a szlovák nemzeti felkelés leverése után Mantuanót mint a forradalmi nemzeti bizottság tagját⁴¹ a zólyomi zsidó temetőben gyilkolta meg az SS-kommandó. A felszabadulást nem érték meg zsidó rokonai sem.⁴²

A többségi lakoságnak az árjásítással kapcsolatos reakciói közül a legpozitívabb elem szerintem az, hogy a többségiek egy része hajlandó volt „fiktív” módon árjásítani s ezzel nemcsak megmenteni a zsidó céget,⁴³ hanem magát a zsidó családot is a depor-

38 A malackai járási parancsnok jelenti: „Több esetben megállapítást nyert zsidó ingóságok átadása: ezek ellen az árjak ellen büntetőeljárás indult, a csendőrség által megtalált dolgokat elkobozták s az államra szálltnak nyilvánították.” SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.

39 L. O. Berger szücs esetét: Nižňanský 2008a.

40 SNA, ÚHÚ, kartón 48, 49737/41.

41 Vojtech Mantuano 1904. október 6-án született Zólyomban, 1944. november 16-án börtönözték be, 1944. november 28-án lőtték agyon. Zólyom város krónikája – a zólyomi tömegsírok exhumálásainak jegyzőkönyve. Az exhumálásra 1945. március 29–30-án került sor. A zólyomi zsidó temető hat tömegsírijában 136 meggyilkolt személyt találtak, közülük csak 93-at sikerült azonosítani. L. még SA BB-OlsZ, kartón 7, T Iud 60/46 Robert Wich.

42 Bővebben I. Nižňanský 2005c, 20–21. p.

43 Zólyomban például ilyen módon árjásították a Tandlich vállalatot, ahol fennmaradtak a titkos szerződések is; ezek szerint hivatalosan arizálás történt, de az eredeti zsidó tulajdonos szerződéses megegyezést kötött az „arizátorral”, hogy a hivatalos arizálás valójában érvénytelen. SNA, PPO – reštitučný, kartón 211, VII-2, 4501.

tálások elől.⁴⁴ Ilyen esetek gyakran csak a háború utáni iratanyag alapján rekonstruálhatók, amikor is a zsidó megpróbálta visszakapni a tulajdonát, az „árjásító” pedig meg egyezés alapján át is adta neki.

Ha azonban a deportálások kérdéskörén belül összevetjük a felszámolások és árjásítások következményeit, például Selmezbánya város esetében a következő eredményre jutunk: a megszüntetett vállalatok 68 megállapított tulajdonosa közül 59-et (83,76%) deportáltak, az árjásított vállalatok 20 tulajdonosa közül 13-at (65%), a részlegesen árjásított vállalatok 17 tulajdonosa közül csak 5-öt (29,41%).⁴⁵ Ezekben az esetekben tehát az árjásított vállalat tulajdonosa könnyebben elkerülhette az 1942. évi deportálásokat (de az 1944–45.-ieket nem).

A kérdéskör összefoglalása

Igyekeztem tipológiai vizsgálni a többségi lakosság viszonyulásának legalább néhány pozitív és negatív példáját az árjásítás folyamatához. Csak megismétlem, a holokauszt szociális következményeinek alapvető feltárására a legcélszerűbb a városi vagy vidéki zsidó közösségek szintjének vizsgálata, az itt folyó szociális kutatási eredmények alapján érthető meg legjobban e széles körű változások következménye. Csak miután sikerül a különbségeket ezeknek a közösségeknek a szintjén megragadni, próbálkozhatunk némely tipológiával össz-szlovákiai szinten is.

Csak ad illustrandum említtem Nagytapolcsányt, melynek jelentős zsidó közössége volt: a városban 2192 zsidó élt (a 8731 lakos 25,1%-a). A zsidók 605 (29%) iparengedéllyel rendelkeztek (az összes 2059-ből). Legnagyobb arányban a szabad vállalkozásokban voltak jelen: 470 (43%), kézműves-iparengedélye 115-nek volt (15%), koncessziós 20-nak (11%). A zsidó vállalkozások szituáltsága Nagytapolcsány járási székhely centrumában (csaknem a teljes főteret zsidók foglalták el) nemcsak a város, hanem az egész járás gazdasági életében döntő szerepet biztosított számukra.

Az említett Nagytapolcsányról ezt írja a vonatkozó szakirodalom: „Az árjásított vállalatokat a lakosság egy szűk csoportja szerezte meg. Párthovatartozást tekintetében a Hlinka-féle Szlovák Néppárt vagy a Hlinka Gárda érdemes tagjai vagy funkcionáriusai voltak, állami alkalmazottak esetében a feleség vagy egy más rokon arizált. Mindnek volt ajánlása a HSLs-től, 7 esetben a HG-től is, mind szlovákok voltak. Az árjásítók társadalmi helyzetéről nem maradt fenn komplett névsor. A kutatás jelenlegi állása szerint megállapítható, hogy többségükben (46 esetben) kisvállalkozók voltak és zsidó vállalatok alkalmazottai (2), akik az árjásítással szereztek meg vagy bővítették ki vállalkozásukat. Néhány esetben (12 vállalatnál) helyi hivatalnokok arizáltak (4), nagyobb közösségek – a várost is beleértve – kormánybiztosai (3), a HG legfelső vezetőinek feleségei,

44 Ha az árjásítónak zsidó munkatársra volt szüksége a cégben (pl. a volt tulajdonosra mint segédre), félévente kérvényeznie kellett számára a munkaengedélyt. Ilyen engedély 1942-ben megmenhette az eredeti zsidó tulajdonost – esetleg a családját is – a deportálástól.

45 Macko 2005. A zsidó iparengedélyek száma 144 volt, ez a város összes iparengedélyének 20,87%-a; közülük 74-et megszüntettek (69,16% – az arány kisebb, mint az országos, 85%-os átlag), a többi árjásították.

foglalkozásukat tekintve tanítók vagy magas beosztású hivatalnokok (3), egyetlen esetben pedig római katolikus pap vált árásított cég társtulajdonosává.”⁴⁶

Az árásításokkal kapcsolatban éppen a holokauszt szociális környezetének vizsgálata adhat majd választ arra a kérdésre, vajon a többségi lakosságnak a zsidó közösség problémáival szembeni érdektelenségének a holokauszt szociális kontextusa, a zsidó közösség kisemmizésében való részesedés lehetősége is előidézője volt-e – akár munkahelyszerzés, iparendélyhez vagy üzlethez jutás értelmében, vagy, a lumpenproletariátus esetében bármilyen ingatlanért. Ezáltal vásárolta meg a rendszer a „hallgatag többséget”, esetleg a „bűn”-részesség lett a hallgatás alapja? Másrészt a tulajdonhoz való alapvető jog megsértése, amit a zsidó közösségen tömegesen realizáltak, az államosítás kezdetének is felfogható. A többség a szlovák állam idején megbarátkozott azzal a lehetőséggel, hogy a lakosság egy részét, a zsidókat, megfoszthatja tulajdonától, s 1948 után pedig hagyta kifosztani a középosztályt (a közvetlen a II. világháborút követő, ipari és banki államosítás a lakosság számára túl távoli és anonim volt). A környezetében zajló tulajdonváltásokat – például boltok vagy kereskedelmi egységek esetében – ellenkezőleg, nagyon is közvetlenül érezkelhette.

Deportációk

Az 1942-i és az 1944–45. évi deportációk összehasonlításakor az alapvető különbségekre kell felhívnom a figyelmet. Mindenekelőtt: az 1942-es deportációkat közvetlen a szlovák szervek szervezték, főként a belügyminisztérium (főként annak XIV. osztálya), a közlekedési és közmunkáltató minisztérium (annak vasúti részlege), de a Központi Gazdasági Hivatal vagy a Hlinka Gárda is. Járási szinten a deportációkat ún. trojkák,⁴⁷ hármások (vagy pätkák, ötösök) tárgyalták meg: ezeket a járásparancsnok, a HSLS elnöke és a HG járási parancsnoka (esetleg, ha volt, a DP és az FS képviselője is) alkotta. Nyilvánvaló, a deportációkról a kormány is döntött, a parlament (az 1942/68. sz. alkotmánytörvénnyel), miként az elnök is, akinek aláírását ott találjuk az említett alkotmánytörvényen (az ún. deportációs törvényen).⁴⁸ A deportációk kivitelezésében őrségként mind a csendőrség, mind a HG és az FS egységeit igénybe vették. A transzportok összeállításának döntési folyamatába járási szinten (főként 1942 áprilisától) bekapcsolódtak az igazgatási szervek (a járásparancsnokok), a pártstruktúrák (HSLS, DP), a HG, az FS és a csendőrség szervei. Arról, kit sorolnak be a transzportba, a járási trojkák (vagy pätkák) döntöttek a belügyminisztérium XIV. osztálya ún. száguldó komisszárjának közreműködésével.⁴⁹ Az 1942-es deportációk politikai felelőssége tehát a szlovák állam képviselőit terheli.

46 Bővebben I. James 2001.

47 Vö. Nižňanský 2005b, a következő dokumentumok: 38., 40., 41., 42., 45.

48 Bővebben I. Nižňanský 2002b, Nižňanský 2005b, Salner 1997, Salner 2000.

49 A deportálások előkészítése „technikai” részéről el kell mondani, hogy az első szakaszban, amikor fiatal nőket és férfiakat deportáltak, a listát a belügyminisztérium állította össze. Az ezt követő, családokat érintő deportálásokról az említett helyi szervek döntöttek az ún. száguldó komisszár segítségével.

A szlovák állami szervek tudatában voltak annak, hogy ami a többségi lakosság reakcióit illeti, a deportációk nem népszerűek. A belügyminisztérium 1942. március 26-i készülő rendelete, mely megtiltja zsidók bűjtatását, végül nem lépett érvénybe. Dr. Bezák, a tervezet előterjesztője, telefonon jelentette, hogy a rendelet megjelentetésétől eltekintettek, mivel az a közvéleményben kedvezőtlen visszhangot váltott volna ki.⁵⁰ Jellemző az akkori rendszerre, hogy a pozsonyi Állambiztonsági Központ 1942. április 24-i rendelete alapján végül mégis büntette a többségi közösségnek azokat a tagjait, akik segítettek a zsidókat. Ebben a rendeletben olvasható: „A összegyűjtés miatt a zsidók tömegesen kísérelnek meg külföldre szökni. Ennek a törvénytelen határátlépésnek során árja személyek vannak segítségükre, főként gépkocsi-vállalkozások tulajdonosai. Utasítom tehát az illetékes hivatalok elöljáróit, hogy minden esetben, amikor kétséget kizáróan megállapítják az árja személy segítségnyújtását, az illetőt az illavai vizsgálati táborba szállítsák, az Állambiztonsági Központ előzetes jóváhagyása nélkül.” Illetékes személyekké a járásparancsnokok, rendőrigazgatók és a rendőrhivatalok elöljárói váltak.⁵¹ A többségi lakosságnak 1942-ben e tekintetben nem kellett főbenjáró büntetésről tartania. Ha a többségi szlovákok segítséget nyújtottak, megbírságozták vagy elítélték őket, esetleg ítélet nélkül Illavára kerültek.

Az 1944–45-ös deportációkat a németek (Alois Brunner) hajtották végre, főként a szeredi felújított táborból. A szlovák szervek segítsége nélkül – beleértve az elnököt, a kormányt és a parlamentet, melyek „formálisan” hatalmon maradtak a német egység Szlovákiába történő 1944. augusztusi megérkezése után is – a német fél nem lett volna képes ilyen kiterjedt megtorlásokra, s főként nem lehetett volna ezeknek a fellépéseknek ekkora hatékonyságuk. Már csak azért sem, mert a németek nem ismerték behatóan a szlovákiai környezetet. Nyilvánvaló, a német egységeknek (beleértve az Einsatzgruppe H-t is)⁵² közvetlen és közvetett támogatást nyújtottak a HG rohamegységei, a csendőrség, de gyakran a helyi állami szervek is.⁵³ Másrészt 1944/45-ben a szlovákokra a segítségért legtöbbször halál várt.

Az 1942-es deportációk

A többségi lakosság legegyszerűbb feljegyzett pozitív viszonyulásának a deportálandóknak kifejezett részvétnyilvánítást vagy sajnálkozást tartom. Ilyesmikre bukkanunk a bártfai, privigyei és eperjesi járásparancsnokok jelentéseiben. A privigyei járásparancsnok 1942. márciusában írja: „... A zsidók összpontosítása a munkaközpontokba jelentős félelmet keltett a jövőjükkel illetően, az egyszerű nép soraiban is együttérzés volt tapasztalható, főként a zsidó lányok esetében...” Hasonló jelentést írt az eperjesi járaspa-

50 A Belügyminisztérium 1942. március 26-i rendelete, mely megtiltja zsidók bűjtatását. A tárca az 1939/190. sz. törvény 2. bekezdése 2 §-ának értelmében elrendeli, hogy tilos este 18 órától reggel 8 óráig szállást biztosítani zsidóknak; a kihágást a járási (állami rendőri) szervek büntetik. SNA, MV, kartón 215, 875/1942.

51 SNA, NS, Alexander Mach, Tnľud 8/46-13, mikrofilm 903, kartón 76.

52 Šindelářová 2013.

rancsnok 1942 márciusában: „... sőt sok keresztényből sajnálatot is kiváltottak, tehát az árja csőcseléknek ez a véleménye csak most billent a zsidóellenes akciók javára.”⁵⁴

A kisszebeni járásparancsnok érdekes megfigyelést tett: az összes nem zsidó vállalkozó igyekezett zsidó segédnek szóló munkaengedélyt beszerezni. A zsidó családok ezzel a módszerrel kerülhették el a deportációkat.⁵⁵ Ismét az árjásítás folyamatának a deportációkkal való összefüggését látjuk. A fiktív „arizátor” becsületes viselkedésén kívül, melyről már több esetben szoltam, az arizátornak az eredeti tulajdonosra is szüksége volt, mert maga nem tudta (nem volt képes vagy hajlandó stb.) a vállalkozást vagy az üzletet vezetni.

A többségi lakosság (főként a keresztény rokonok sorából) segédkezett az ún. árja papírok beszerzésében is. Ezek az iratok lehetővé tették a többségi lakosságon belüli „elrejtőzést”. Tulajdonosának azonban lakhelyet kellett változtatnia, nehogy felismerjék.

Mivel 1942-ben a Lengyel Főköormányzóságba irányuló deportációkat mintegy 8000 zsidó kerülte el szökéssel – ebből 5–6000 Magyarországra szökött⁵⁶ –, s további mintegy 2000 szerzett magának ún. árja papírokat, legalább egy részüknek a többségi lakosságnál kellett segítségért lelnie.⁵⁷

A magyarországi határ átlépéséhez szükséges segítség ezért meglehetősen széles körű volt,⁵⁸ bár a feljegyzett esetek (a dokumentumokból csak a leleplezett esetek

53 Ilyen volt pl. a pozsonyi razzia 1944 szeptemberében, melynek során 1600 zsidó személyt letartóztattak és a szeredi táborba deportáltak. Ezt a pozsonyi HG segítségével hajtották végre. A szeredi tábor már a németek kezén volt.

54 SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.

55 SNA, MV, kartón 216, szám nélkül.

56 A Magyarországra történő szökéseket már G. Konka járásparancsnokokhoz intézett, 1942. március 25-i levele is említi. SNA, MV, kartón 267, 406-560-13. A nyitrai járásparancsnok 1942. áprilisi levelében ez áll: „Járási Hivatal, Nyitra. Iktatószám: 256/1942 – prez. Nyitrán, 1942. április 2. Instrukció az állambiztonságról, helyzetjelentés 1942. március haváról. A 3973/1940-ÚŠB számhoz. Mellékletek: 7. Állambiztonsági Központ, Pozsony. Az alábbi jelentést terjesztem elő. Na stráž! [Őrségbe! Korabeli szlovák fasiszta köszöntés – a ford. megj.] Fabián s.k. járásparancsnok (...) Helyzetjelentés 1942. március haváról. Zsidók. Az utóbbi napokban zsidókat fogdosunk a munkaközpontok számára. Sokan Magyarországra szöktek, egyesek szanaszét mászva bujdosnak egész Szlovákiában. Valódi pánik volt. Ezt főleg az okozta, hogy a nép körében általánosan az a vélemény, hogy a zsidókat Oroszországba viszik ki, s ott lelővöldözik őket. Ezt a benyomást a frontról visszatérő katonák meséi keltették arról, hogyan bánnak a zsidókkal Oroszországban, meg az is okozta, hogy éjjel kellett fogdosni, és hogy külön mennek a zsidó férfiak, külön a nők. Megnyugtató volna, és a zsidók közt is megszűnne a pánik, ha az egyes családokat együtt lehetne koncentrálni. (Ez főleg a lányokra érvényes, hogy a szüleikkel együtt menjenek.) (...)”ŠA N-zN III, kartón 57, 257/I-1/ŠB-42.

57 L. Nižňanský 2005b, a következő dokumentumok: 78., 80., 81., 92.

58 A nagyrőcei járásparancsnok írja 1942 áprilisában: „(...) Az összegyűjtés alóli kibújás végett sok zsidó a Magyarországgal való határ illegális átlépését választotta. Ahonnan viszont sok esetben visszashállították őket. Néhány esetben árja személyek is segítették a zsidók határon át való szökését. 4 esetet tartunk számon. Minden vétkező személyt letartóztattunk és Illavára küldtünk. A lakosság a zsidók segítői elleni szigorú fellépést megértéssel elfogadta.” SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.

ismertek,⁵⁹ esetleg „oral history”-ból) elég egyértelműen tanúsítják, hogy a többségi lakosság ezt a segítséget megfizettette.⁶⁰

A többségi lakosság reakciójának további formája a deportációk fenyegette zsidók rejtegetése volt.⁶¹

A deportációk elleni segítség specifikus esetei a keresztségek voltak,⁶² melyekért néhány pap Illavára is került.⁶³ 1942-ben a legtöbb keresztelelőre Nyitrán került sor, ahol az ottani kálvinista lelkész, Sedivý László 717 zsidót keresztelt meg, amiért ő is az illavai börtönben végezte.⁶⁴

Hasonló módon, de kisebb méretekben segített a nagyszaltnai katolikus plébános, Ľudovít Veselý.⁶⁵ 1942-ben többeknek keresztlevelet állított ki, bizonyíthatóan a gyetvai Ladislav Kohnnak⁶⁶ (Alexander Kohn és Fridericha szül. Deutsch fiának), valamint a nagyszaltnai Reisséknek, Štefannak és Magdalénának. Mégpedig oly módon, hogy antedatálta (vagyis hamisította) a születési anyakönyvi kivonatot. Veselý ezzel a zsidók segítőjévé vált, s fokozatosan egyre határozottabban lépett fel a szlovák állam rezsimje ellen, míg végül a felkelés aktív résztvevője lett. Ilyen tevékenységhez ugyan nem volt

-
- 59 Pl. az aranyosmaróti eset 1942 júniusában: ŠA N-N-OúZM, kartón 40, 283/42 prez.; az újbányai eset 1942 szeptemberében: ŠA BB-K, OÚ NB, kartón 28, 460/42 prez.
- 60 Az átvezetésért való fizetséget egy nyitrai átvezetőcsoport ellen zajló 1943. áprilisi vizsgálat is megerősítette. ŠA N-N-OúZM, kartón 401, 1230/43. L. Nižňanský 2005b, 90. sz. dokumentum.
- 61 Ilyen volt a fejezet végén említett pöstyéni eset V. Zelenayovával. SNA, MV, kartón 260, 11779/42.; Nyitrán zsidók egy csoportját zsidók és nem zsidók bujtatták, az esetet 1942 októberében leleplezték – SNA, MV, kartón 262, 12179/42; Ján Vojtaššák az Államtanácsban 1943. február 3-án: „(...) A zsidók igyekeztek részvétet kelteni maguk iránt. Az emberek bujtatták őket, merthogy amit a zsidók ellen tettek, úgymond nem emberi. (...)” Nižňanský –Kamenec 2003, 252. p. A többségi szlovákok által rejtegetett zsidók kérdésköréhez I. Nižňanský 2005b, a következő dokumentumok: 25., 26., 62., 72., 75., 76., 83., 86., 87.
- 62 A keresztség felvételétől a zsidók a deportálás elkerülését remélték. A keresztségről azonban az ún. Zsidó kódex elfogadása előtti, azaz 1941. szeptember 10. előtti írásos bizonyítékra volt szükség.
- 63 A trsztenai járásparancsnok 1942 márciusában megtiltotta a kereszteleseket. SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.
- 64 Nižňanský 2007, 106. p. A Mach 1942. augusztus 27-i levele V. Tukának: SNA, ÚPV, 10/52a/1942.; A Šedivý kihallgatásáról szóló jegyzőkönyv: ŠA N-N-OúN, kartón 53, 2058/1942 prez.; Illaván végezte Š. Puškáš zólyomi kálvinista lelkész is: SNA, fond 209-777-3. Puškáš említette 1942. március 25-i rádióbeszédében Alexander Mach is: *Gardista*, 1942. március 26. Ilyen módon sújtottak néhány görög katolikus papot is Kelet-Szlovákiában. Vojtaššák püspök mint az Államtanács alelnöke 1943. február 3-án ezt mondta erről: „(...) Egy görög katolikus plébánián egy nap alatt 25 zsidót kereszteltek meg.” L. Nižňanský–Kamenec 2003, 252. p. A keresztelesek kérdésköréhez I. Nižňanský 2005b, a következő dokumentumok: 70., 73., 82., 84., 87., 92.
- 65 L. Jančura, Vladimír: Na strane povstalcov padol aj katolícky kňaz. *Pravda*, 2010. augusztus 29. Ľudovít Veselýnek napjainkban a nagyszaltnai községi hivatal épületén van emléktáblája.
- 66 Z. Kubíniová állítása szerint Ladislav Kohn túlélte a háborút s a későbbiekben a Kúnovský nevet viselte. L. Štefan Žilka: *Tajomstvo obchodníkovkej dcéry. Národná obroda*, 1992. február 18.

engedélye felettesétől, Andrej Škrábik besztercebányai püspöktől, ennek ellenére a breznóbányai székhelyű II. taktikai csapat hírvivői tisztí funkcióig vitte. A felkelés levereése után 1944 decemberében Besztercebányán letartóztatták, az ottani szemináriumban bujdosott. Valamikor 1944 végén vagy 1945 elején meggyilkolták s a kovácsfalvi fürdőhöz közeli Boriny erdőben tömegsírba dobták. A tömegsírban rátaláltak az említett Fridericha Kohn-Deutsch és veje holttestére is. A katolikus pap tehát úgy végezte, mint annak a családnak néhány tagja, amelyet az 1942. évi deportálások elől megmentett. A család megmentett tagjai a Veselý által kiadott hamis (antedatált) keresztlevélnek köszönhetően menekültek meg. A papon a felkelés elfojtása után már senki sem tudott segíteni, vagy senki sem segíthetett.⁶⁷

Az egyház képviselői különbözően viszonyultak ehhez a jelenséghez. Andrej Marsina katolikus pap, az Államtanács tagja a tanács 1943. február 3-i ülésén ezt mondta: „Ki rakja bele az újságokba azokat a híreket a megkeresztelt zsidókról? Ha számba vesszük, hogy Szlovákiában 1300 katolikus plébánia van, s ebből körülbelül 15-ön meg vagy 20 görög katolikus plébánián történtek túlkapások – ez olyan alacsony százalék, hogy nem is számít akkora erkölcsi hanyatlásnak, mint amikor más felekezetek tagjai mondanak csődöt. Ennek ellenére azt látjuk az újságokban, hogy amikor erről van szó, az emberek csak a katolikus papokra gondolnak. Főleg a Gardista jelenteti meg ezeket. A Grenzbote idézi, a Slovák e tekintetben óvatosabb. Ha mi megkereszteltünk volna mindenkit, aki jelentkezett, az a 83%-ukat jelentette volna. De mi ügveltünk a szigorú egyházi előírásokra. S mégis mi viseljük az ódiúmat. Ma már úgy néz ki, hogy mi szoltunk a zsidók érdekében. Hogy védtük őket stb. Kíváncsi volnék, ki hozta nyilvánosságra az ilyen híreket. Kötelességem az egyházamat és a rendemet védeni. Ismétlem, ha mi úgy jártunk volna el, mint mások, kilencszer annyit megkereszteltünk volna. Hisz meg van írva: »Menjetek tehát, és tanítsátok az összes nemzetet.« Én minden évben legalább 13-14 evangélikust hozok át a katolikus egyházba. Zsidót idén 50-et hoztam át a gyülekezetemben. Trencsénre nézve ez nem sok. Az objektivitás érdekében kérem, hogy a jövőben tegyenek különbséget a kiállított keresztlevelek és a többi hír esetében is, hogy azt katolikus vagy evangélikus pap csinálta-e. Végül rajtunk, katolikus papokon, főként ha katolikus pap áll az élen, csattanna az ostor mindenért. Ezt nem azért említem, hogy valamiféle aggodalmakat tolmácsolnék. Nekem egyetlen zsidója soha egy fillért se adott. Mert a kereszttségért nálunk nem kell fizetni. A keresztlevelekért se szedtem, nehogy szóba hozzanak, hogy pénzt fogadok el. Csak az okmánybélyegért kellett fizetni.”⁶⁸

Ilyen esetet találunk a Lónyabányai járásparancsnok 1942. márciusi jelentésében is: „... Juraj Chochol ág. ev. pap... Nevezett egyedüli papként a zsidók nemrég tömeges keresztelésén 10-et megkeresztelt közülük előkészület nélkül. Az illavai fogságba helyezésére szóló javaslatot eddig csak azért nem továbbítottam, mert nevezett csak erre vár, hogy aztán mártírként emlegessék.”

67 Andrej Škrábik püspök 1945. június 28-i levele a *Partizán* c. újságnak. BABB, BÚBB, skatula 37. A dokumentum közvetítéséért PhDr. Marek Syrnýnek, PhD tartozom köszönettel.

68 Nižňanský-Kamenec 2003, 254. p.

A többségi lakosság további reakciójaként említendő a deportációk fenyegette zsidók rejtegetése 1942-ben. Pöstyénben is volt rá példa, itt V. Zelenayová a deportációk elől bújtatott egy zsidót, amiért először 200 szlovák korona büntetést szabtak ki rá, majd elrendelték az illavai vizsgálati táborba helyezését.⁶⁹ A szlovákok egy része ugyanakkor 1942-ben zsidók bújtatásáért anyagi ellenszolgáltatást kapott.

Az 1944–45-ös deportációk és üldözések

Míg az üldözés és a deportációk 1942-ben csak a zsidó kisebbséget érintették, 1944-ben megváltozott a helyzet. Ekkor már a zsidó polgártársaknak nyújtott segítség a segítő (a sikertelen megmentő) halálával végződhetett.⁷⁰ A szlovák nemzeti felkelés elfojtása után, illetőleg már közben, Szlovákia területére nemcsak a Wehrmacht egységei érkeztek meg, hanem különféle megtorló alakulatok is (például az Einsatzgruppe H), melyek nemcsak a zsidó közösség ellen léptek fel, hanem a többségi lakossággal szemben is. A repressziók nemcsak a nácizmus ellen harcoló katonákat vagy partizánokat sújthatták, hanem a polgári lakosságot is. E tekintetben 1944–45 közt szlovákok és zsidók sorsai sok esetben összefolytak.

Szólni kell a zsidók által a megmentőiknek nyújtott fizetség kérdéséről is. Itt tudatosítanunk kell, hogy a szlovákok közül sokan, lévén hogy szegények voltak, nem tartottak volna el további személyeket, ezért elengedhetetlen volt, hogy a rejtegetett zsidók hozzájáruljanak az élelmezésükhöz. Itt is érvényes azonban, hogy minden eset más, s ha mód van rá, a lehető legpontosabban rekonstruáljuk.⁷¹

Engedtessek meg, hogy valamelyest összegezzem az eddigi kutatási eredményeket azokról a szlovákokról, akik a zsidó polgártársaik megsegítése közben elveszítették a számukra valóban legértékesebbet, amit adhattak: az életüket. A példákat egymás után sorolom, egyiknek sem tulajdonítva nagyobb fontosságot a másiknál. Végül, nem is állítható fel az elvesztett életeknek valamiféle sorrendje. Mindegyik egyedi, megismételhetetlen volt, a zsidóé és a szlováké is, s mindegyik veszteség pótolhatatlan volt.

Jelképesen elsőként Mantuano Bélát említem, aki, mint volt már róla szó, jelképesen ájrásította apósáék, a zólyomi Spitzék nagykereskedését. Ezzel 1942-ben megmentette őket a deportációktól. A szlovák nemzeti felkelés alatt Mantuano a zólyomi forradalmi nemzeti bizottság tagja lett, a felkelés elfojtása után, zsidó rokonaihoz hasonlóan, a zólyomi zsidó temetőben meggyilkolták.⁷²

A bújtatott zsidók és szlovák „segítőjük” közös halálának másik esete 1944 decemberének végén történt, amikor a rózsashegyi Einsatzkommando 7a rajtaütött Bully településen. A Ján Stanislav–Stanislav Mičev szerzőpáros szerint itt „hét fajlag üldözött személyt elevenen elégettek K. Bullová házában, a tulajdonosával együtt, rejtegetésük miatt”.⁷³

69 SNA, NS, Dr. Starinský, 49/45-31.

70 Bővebben I. Žiak 2009. A szerző a „segítő – mentő” fogalmak használatának kérdését is vizsgálja.

71 Nižňanský 2005c, 22–28. p.

72 Bővebben I. Nižňanský 2008b. A zsidó temetőben összesen hat tömegsírban 128 személyt gyilkoltak meg (köztük 36 nőt és 6 gyermeket) – bővebben I. Stanislav–Mičev 1992.

73 Bővebben I. Stanislav–Mičev 1992, Mičev 2009.

Nagyon sok esetet nem tudunk ennyire egyértelműen meghatározni. Az antifaszizmus és a felkelésben való részvétel gyakran együtt járt a zsidó polgártársak megsegítésével. Egy ilyen esetet vizsgált Nina Paulovičová Galgócon, Zuzana Bardiovská esetét kutatva. Itt konkrétan a Gros és a Rudolfer nevű zsidó családok megsegítéséről volt szó. Bardiovská férjét a németek letartóztatták, majd koncentrációs táborba hurcolták, ahol elpusztult. Mivel nem ismerjük a személyére vonatkozó német dokumentumokat, nem tudjuk, vajon „csak” mint felkelőt deportálták-e (tehát német szemszögből „bandita”-ként), vagy zsidók segítőjeként is. Testvére azonban a háború után szemére vetette sógornőjének, hogy őt terheli a felelősség azért, hogy férjét Németországba deportálták, ahonnan nem tért vissza. Sőt, Bardiovská sógora a háború után nem akarta visszaadni a zsidóknak a vagyonukat, amit Bardiovská és a férje elrejtettek. Ebben az esetben a zsidók segítségének kérdése az antifaszizmussal függ össze. A Bardiovská és családja által zsidó polgártársaiknak nyújtott segítség mértékét, sem pedig a feleség szerepét férje deportálásában és halálában – maga Paulovičová sem tudta pontosan megítélni.⁷⁴

Hasonló esetet említhetünk Klenócból is. A község fölötti irtványban több zsidó „bunkerozott”, így a Mittelmann család is. 1945 elején a német kommandó épp a Klenóc fölötti irtványon hajtott végre rajtaütést felkelők és zsidók után kutatva. Az ottani férfiak többségét (szlovákokat és zsidókat) sikerült őrizetbe venniük, közben a menekülni próbáló zsidó orvost, I. Krämert lelőtték. Utána a férfiakat és a teheneket együtt vezették le a faluba, amit úgy sikerült kihasználnia a zsidó L. Reichmann-nak, hogy az állatok takarásában az erdőbe menekült. A férfiak közül többeket, szlovák klenóciákat végül a szlovák hatóságok hagyták a mauthauseni koncentrációs táborba hurcolni, ahonnan sokan nem tértek haza. Ebben a konkrét esetben a „zsidósegítők” szerepe partizán „segítőkkel” fonódik össze, esetleg közvetlen a felkelés résztvevőivel. Zsidók és felkelők sorsa olyan módon fonódott össze, hogy szabatos különválasztásuk nem lehetséges. Miként az ellenük foganatosított megtorlásoké sem.⁷⁵

A zsidó polgártársak mentése tárgykörében érdekes az Arnošt Rosin, Czesław Mordowicz páros története: 1944 májusában megszöktek az auschwitzi koncentrációs táborból. Ennek a szökésnek a sorsa sokkal kevésbé ismert, mint a másik párosé, Alfréd Wetzleré⁷⁶ és Rudolf Urbáé (eredeti nevén Walter Rosenberg),⁷⁷ ők ugyanebből a koncentrációs táborból szöktek meg Szlovákiába. Mindkét páros elsősorban a szövetségeseiket szerette volna értesíteni arról, mi zajlik a náci koncentrációs táborokban. Rosin és Mordowicz azért is vállalta a szökést, mert nem voltak biztosak abban, hogy Urbának és Wetzlernek sikerült megmenekülnie. Különféle megpróbáltatások után

74 Bővebben I. Paulovičová 2008.

75 Feldolgozva O. M. és A. F. vallomása alapján, valamint Zajacová 1970. Zajacová könyve szerint Klenócból a következőket deportálták Mauthausenba: Āč Imrich, Bejtíc Ján, Blaho Ján, Brestovský Ján, Brndiar Ján ml., Brndiar Ján st., Brndiar Ondrej, Cibul'a Matej, Grlický Pavel, Hámoš Pavel, Hruška ndrej, Chudič Ján, Jakabšic Ondrej, Kolenkáš Ján, Kováč Ján, Láska Samuel (vagy Daniel), Lichanec Pavel, Macko Ján, Mináč Vladimír, Moncol Ján, Parobek Ján, Stolárik Ján, Štefánik Ján, Štefánik Ondrej.

76 Wetzler 2009, Kameneč 2003.

77 Vrba 2007.

mindkét párosnak sikerült Szlovákia területére jutnia. Mi több, a két páros élete Szlovákiában többször is keresztezte egymást.

Rosin sorsát és megmenekülését nagyban befolyásolta szlovák iskolatársa, Jozef Ondryáš, aki Pozsonyban rendőrként szolgált. Rosin tanúvallomása szerint sikeres szökése után véletlenül találkozta Pozsonyban: Ondryáš ismerte fel, amikor leszállt a vilamosról, s ezekkel a szavakkal üdvözölte: „Várv csak, várv, hová rohansz, mint egy zsidó?” Abban az időben Rosin a már említett Urbával a pozsonyi Matičná utcában lakott albérletben.⁷⁸ Kis idő elteltével a lakás albérletre szánt harmadik szobája is elkelt: történetesen Ondryáš bérelte ki. Akkor még nem tudta, hogy Rosin auschwitzzi szökevény. A háború utáni vallomásában Rosin ezt nyilatkozta: „Azt mondtam, Magyarországról tértem vissza hamis iratokkal, Štefan Roháčként.⁷⁹ Nem én voltam az egyedüli, aki így élt, s Ondryášnak rajtam kívül további zsidó védenca is volt.”⁸⁰

Maga Rosin így jellemezte Ondryáš: „Hűséges barát volt, megbízható, semmivel sem érzékeltette, hogy a terhére volnék, így később, a felkelés⁸¹ kitörésekor egy nagyobb lakásba költöztünk, melynek ajtaján ez a névtábla állt: Jozef Ondryáš rendőrfelügyelő.” Ezáltal Rosin biztonsága is erősödött. Nagyon nem volt valószínű, hogy a rendőség vagy a Hlinka Gárda történetesen épp egy olyan lakást kutatott volna át, melyben egy rendőr lakik. Rosin végül elmondta Ondryášnak azt is, hogy koncentrációs táborból szökött meg. Rosin vallomásának jegyzőkönyve annyi év elteltével is nagyon civilnek, egyszerűnek hat. Ezeknek az információknak az elárulása a szlovák nemzeti felkelés után mindkettejük életét veszélybe sodorta, nemcsak Rosinét, a zsidó szökevényét, hanem szlovák „segítőjét” is. Rosin vallomása az Ondryáš előtti kitarulkozásáról: „Tudod, Jožko, én ugyan megszöktem, de nem tudod, honnan. Hát aztán?, csodálkozott. Az oświęcim-i koncentrációs táborból szöktem meg, és az a szám a karomon a rabok nyilvántartási száma. Tudod, mit jelent ez? Ha ránk találnak, téged is meg engem is lelőnek, és semmit se fognak kérdezni. Mire ő: Ne félj, ez a legkevesebb. Amíg engem látsz, semmitől ne félj!”⁸²

Annak ellenére, hogy Ondryáš tudatában volt a helyzet komolyságával, tovább segített. Sőt azt követően is, hogy Rosinnal együtt szemtanúja volt, amint Pozsonyban a HG letartóztatott egy ismeretlen zsidót. Rosin tanúvallomásából tudjuk, hogy barátja 1944/45 telén nemcsak különböző igazolásokat szerzett be neki, melyek akkor már az életben maradáshoz vagy a szabad mozgáshoz elengedhetetlenek voltak, hanem Mordowiczot, Urbát és Wetzlert is megismerte – mindhárman többször megaludtak

78 YVA, P 25/13. Az A. Rosinnal és Cz. Mordowiczcsal folytatott beszélgetést E. Kulka jegyezte le cseh nyelven.

79 Ezeket az iratokat, az ún. árja papírokat (vagyis olyan dokumentumokat, hogy tulajdonosuk szlovák keresztény) mind a négy szökevény számára a zsidó hitközség képviselői biztosították be.

80 YVA, P 25/13. Az A. Rosinnal és Cz. Mordowiczcsal folytatott beszélgetést E. Kulka jegyezte le cseh nyelven.

81 Értsd: a szlovák nemzeti felkelés (1944. augusztus–október)

82 YVA, P 25/13. Az A. Rosinnal és Cz. Mordowiczcsal folytatott beszélgetést E. Kulka jegyezte le cseh nyelven.

„náluk”. A szökevényekről semmit se árult el, sőt Rosint Štefan Roháč néven munkahelyhez segítette.

Rosin megmentésének története azonban tragikusan ért véget. 1945 áprilisában Pozsonyhoz ért a front, megkezdődtek a Vörös Hadsereg és a náci katonák közti harcok utolsó napjai. Rosin tanúvallomása szerint Ondryáš akkor már további négy menekültnek, hajdani fogolynak is segített. A harcok során a lakás közelében megsebesült az egyik szovjet katona. De fejezze be a történetet Rosin maga: „Kimentem Ondryášsal együtt, s behoztuk a szobába. Elláttuk a sérülését, s megint indultunk ki. A sebesült orosz felkiáltott: Adjatok vizet! Mentem vízért, mikor egy katona ránk kiáltott: Ne menj ki, lőnek. Mire Jožko: Én nem félek. Ment, és amint a külső ajtóhoz ért, három lövést kapott, és ott helyben meghalt. Lementem, de már nem lehetett semmit tenni. Első gondolatom az volt, hogy nekem kellett volna őhelyette elesnem.”

Az említett négy auschwitzit szökevény mindegyike túlélte a háborút. Ondryáš, aki felismerte és nem árulta el őket, aki 1944/45 telén Rosin egyértelmű megmentője volt, nem érte meg a felszabadulást. Épp az ilyen szlovákoknak állítottak emléket Zólyomban a Nemes lelkek parkjában.

Olykor csak kevés hiányzott ahhoz, hogy a megmentő a zsidó polgártársai mentése és rejtegetése közben életét veszítse. Martin Macko, aki a selmecebányai helyzetet vizsgálta, két olyan esetet említ, melyek csak véletlenül nem végződtek a szlovák segítő halálával. Az egyik esetben Zuzana Minkováról volt szó, aki 1944 júniusától Dávid Šandort és nejét rejtegette. A német katonaság bevonulása és a felkelés leverése után a házaspárt egy házkutatás során 1944. október 17-én őrizetbe vették és később kivégezték. Minková csak annak köszönheti megmenekülését, hogy a tolmács rábeszélte a német katonákat: állítsák azt, hogy a zsidókat az utcán tartóztatták le.⁸³

Hasonló sorsa volt Júlia Trojanovának is, aki Vojtech Gemeinert és menyasszonyát, Zuzana Barokovát rejtegette. Mindkét zsidó polgártársát a házában tartóztatta le 1944. november 20-án a HG rohamosztaga. Az ezt követő kihallgatásuk alatt Gemeiner azzal mentette meg Trojanovát, hogy lefizette a HG-osztag selmecebányai helyettes parancsnokát, Štefan Šáteket – aki a jegyzőkönyvbe azt vezette be, hogy a két zsidó önként jelentkezett. A történet annak is köszönhetően őrződött meg, mert a két zsidó polgártárs túlélte a deportációt, s visszatértek a koncentrációs táborból.⁸⁴

Szlovákia számos helyén a tömegsírokban egymás mellett feküdtek a legyilkolt zsidók és szlovákok, fajilag üldözöttek és felkelők vagy támogatóik. Mivel meggyilkolták őket, nehéz rekonstruálni utolsó pillanataikat, miként azt is, vajon a szlovákokat „csak” felkelői mivoltuk miatt gyilkolták meg, vagy „zsidósegítő”-ként is.

A sok helyszín egyike Keremcse (Kremnička). A szlovák nemzeti felkelés után, az 1944. november 5. és 1945. február 11. közötti időszakban itt a nácik a tankcsapdák árkaiban 747 polgári személyt (szlovákokat, zsidókat, romákat és partizánokat) végezték ki, köztük 211 nőt és 58 (hathetes és tizennégy év közti) gyermeket. Az áldozatok 6 tömegsírban feküdtek. Ez volt a Szlovákiában elkövetett náci háborús bűnök legna-

83 Macko 2008.

84 Macko 2008.

gyobbika.⁸⁵ Hasonló helyszín Garamnémetfalva (Nemecká), ahol az Einsatzkommando 14 mintegy 400 (korábbi források szerint 800–900) férfit és nőt gyilkolt le. Mivel a holttesteket a mészegetőben elégették, az áldozatok pontos számát máig nem sikerült megállapítani.⁸⁶ Ilyen helyszín a zólyomi zsidó temető is, melyen zsidókat, szlovákokat és romákat gyilkoltak.⁸⁷ A legújabb kutatások szerint a szeredi táborban sem csak az 1944–45-ös deportálásokra és koncentrációs táborba összegyűjtött zsidókat őrizték, 1944 őszén ide kerültek az elfogott egykori felkelők, tehát szlovákok is. Néhány zsidót és szlovákot közvetlen a táborban is meggyilkoltak.⁸⁸

A bemutatott, zsidókat mentő és segítő személyek (a korabeli propaganda zsargonja szerint: „fehér zsidók”) után legalább jelzésértékűen szólnom kell a rendszer képviselőinek szintjén történt segítségnyújtás kérdéséről is. Mindenképp különbséget kell tenni a járásparancsnok vagy a HSL'S, a HG járási elnöke (vagy a Deutsche Partei, esetleg az FS képviselői) közt egyfelől, akik ugyan egyes esetekben segíthettek ugyan, de az 1942-es deportálások során éppen ők döntöttek járási szinten, s ők írták alá a deportálásokat. Másfelől teljesen eltérő pozícióban voltak a kormány képviselői, az elnök, a parlamenti képviselők⁸⁹ vagy az Államtanács tagjai. Mindegyikük politikai felelőssége más, de az esetek többségében ez a felelősség rekonstruálható.⁹⁰ Fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy nem csupán „közvetlen” felelősségről van szó, valahányszor a kormány, a képviselők vagy az elnök közvetlen részesei voltak valamelyik antiszemita intézkedés (törvény vagy rendelet) elfogadásának. Említhető az 1941/198-as törvényrendelet, az ún. Zsidó kódex, amelyről gyakran megemlítik, hogy Jozef Tiso elnök nem írta alá – nos, az elnöknek semmi oka nem volt kormányrendeleteket aláírni, sem antiszemita, sem egyéb rendeleteket. De ott találjuk az aláírását, miként a parlamenti képviselők döntését is az 1940/210-es alkotmánytörvény elfogadása esetében – ez hatalmazta fel a kormányt egy esztendőre a zsidókérdés „rendezésére”. Tehát 1940 szeptembere és 1941 szeptembere közt csak olyan rendeletek születtek, melyekkel a kormány „rendezte” a zsidókérdést. 1942-ben a deportációk idején fogadták el az 1942/68-as alkotmánytörvényt, mely egyrészt lehetővé tette a zsidók deportálását,⁹¹ másrészt lehetővé tette a szlovákiai zsidó közösség egy részének nem deportálását. Ezekben a lépésekben, akár az elnök, akár a képviselők vagy később a kormány részéről, „a kisebb rossz” elvének követését látom: a zsidók döntő többségétől „megszabadulunk”, néhányuknak viszont megengedjük, hogy Szlovákiában maradhassanak. Ezek aztán kivételt kaptak.⁹²

85 <http://sk.wikipedia.org/wiki/Kremni%C4%8Dka> (Letöltve: 2010. 10. 15.) L. még Baranová 1996.

86 [http://sk.wikipedia.org/wiki/Nemeck%C3%A1_\(okres_Brezno\)](http://sk.wikipedia.org/wiki/Nemeck%C3%A1_(okres_Brezno)) (Letöltve: 2010. 10. 15.)

87 Jelképesen e temető előtt hozott létre emlékhelyet a szlovákiai Izraeli Kereskedelmi Kamara Nemes lelkek parkja néven azoknak a szlovákoknak, akik zsidókat mentettek s akik közül sokan odavesztek.

88 Bővebben I. Hlavinka–Nižňanský 2009, 127–128. p.

89 Kamenec 1969.

90 Bővebben I. Nižňanský–Kamenec 2003, Nižňanský 2005b.

91 Kamenec 1992, Nižňanský 2002b.

92 Az antiszemita törvényalkotás kérdésköréhez I. Zavacká 1992, Hubenák 2003.

Másrészt van „közvetett” felelősség is: amikor a sajtóban (vagy a rádióban) az állam vezető képviselői beindították az antiszemita propaganda gépezetét, melynek fontos szerepe volt a lakosság antiszemita magatartásának alakításában. Klasszikus példaként említhető Jozef Tiso 1942. augusztusi holicsi beszéde, melyet már idéztem. Vajon ott és akkor az elnök csak politikai funkcióinak képviseletében szólt, vagy mint pap is? Tekintélyével (elnöki vagy papi tekintélyével?) az akkor folyó deportációk embertelenségét akarta ily módon takargatni?⁹³ Megnyugtató azoknak a lelkiismeretét, akiknek fenntartásaik voltak a deportációkkal szemben? Közben a holicsi beszéde nem különbözött diametrálisan Tiso előző nézeteitől, láthattuk ezt az idézett visznyói, 1940. szeptemberi beszédén, melyben az arizációk kérdésére reagált.

Tiso már 1940 őszén hasonló hangnemben nyilatkozott. Beszédéből kitetszik a gazdasági antiszemitizmus. Egyértelműen kiáll az árjásítások mellett,⁹⁴ sőt a zsidók iskolából való kilitását is pártfogolja.⁹⁵ Mindezt akkor, amikor az 1940/210-es alkotmánytörvény elfogadása után a kormányt hatalmazzták fel egy évre „a zsidókérdés rendezésére”, utána pedig megalakult a Központi Gazdasági Hivatal,⁹⁶ melynek az volt a feladata, hogy a zsidó közösséget kiiktassa a gazdasági életből. Tiso beszédéből nemcsak az látszik, hogy azonosult ezekkel a folyamatokkal, reagált az 1940. őszi antiszemita törvényalkotás és politika negatív visszhangjára is. Állítása, mely szerint semmi rossz nem történik, a szlovák többségi társadalom megnyugtatót és befolyásolását szolgálta. Minden rendben van. Hiszen ez a zsidókat érinti. Ő elvégre a szlovákokat védi. Még azzal is, hogy lehetetlenné teszi a zsidók művelődését.

Hasonló módon kell kezelnünk azokat a kivételeket is, melyeket zsidóknak adott. Mit gondoljunk Tisóról mint politikusról és államfőről, állama ha zsidó származású polgárait bünteti és kiiktatja a szociális, politikai és gazdasági életből, és mindüket fokozatosan minden joguktól megfosztja? Nem abszurd, hogy egyfelől politikai felelősség terheli azért, ami a szlovák állam idején történt (beleértve az antiszemita politikát is), másfelől a kivétel megadása azt jelenti, hogy Tiso védelmez néhány zsidót az általa alapított és vezetett állam politikájával szemben? Semmilyen értelemben nem tartható zsidók megmentőjének. Egyfelől 1939–40 során tisztában van a „*numerus clausus*” elvén alapuló antiszemita politikával, mely mindenképpen a szlovákiai zsidók koldus-sorba döntését eredményezte volna. Másfelől kivételeket akar osztogatni az ún. Zsidó kódex alól. Az elnöki kivételek abszolút többségét csak olyan zsidók kapták, akik 1939. március 14-e előtt konvertáltak. Tiso mintegy ezer kivételt ítelt oda, minden esetben a teljes családnak, ezek a kivételek tehát mintegy 4–5000 zsidót mentesítettek az 1942-es deportációk alól.⁹⁷

93 Rögtön szeptemberben két transzportra is sor került, s az év utolsó transzportja 1942. október 20-án.

94 Az 1940/113. sz., ún. arizációs törvényt Tiso alá is írta.

95 Bővebben I. az 1940/208. sz., 1940. augusztus 30-i törvény erejű rendeletet „A zsidók némely jogviszonyáról az iskolaügy és a művelődés terén”.

96 Az 1940/222. sz., 1940. szeptember 16-i rendelet a Központi Gazdasági Hivatalról. Bővebben I. Hallon-Hlavinka-Nižňanský 2010.

97 Bővebben I. Ward 2002.

A dr. Anton Neumann-nal, az elnöki hivatal vezetőjével folyt tárgyalásból⁹⁸ információkhoz juthatunk az ún. Zsidó kódex (255 §-a) alapján a zsidók számára adható kivételek megítélésének technikájáról.

Neumann 1946. április 15-én ezt vallotta: „Mivel a Zsidó kódex⁹⁹ tartalmazta a köztársasági elnök számára az e kódex meredek szabályai alól való mentelem megadásának lehetőségét, az elnöki hivatal végezte az ezzel kapcsolatos teendőket. A döntés jogát az elnök fenntartotta magának. Utasított, hogy állítsam össze az érkező kérvények listáját, mely listán a kívánsága szerint mindenféle rubrikák voltak arról, kicsoda az illető kérvényező, honnan származik, pontosan mit kér és milyen okból. Ezt a listát mindig elő kellett neki terjesztenem, ő pedig ebbe az összeírásba saját kezűleg írta bele a döntését. Esetről esetre utasította a hivatalt, hogy az egyes ágazatoktól gyűjtsük be azoknak a személyeknek a névsorát, akik a közérdek s főként a gazdasági érdek szempontjából ennek vagy annak az ágazatnak fontosak. Ennek során semmilyen korrupció nem alakult ki, személyem volt a garancia arra, hogy az elnöki hivatal e tekintetben tiszta volt. (...) Nálunk tehát nem lehetett csúszópénzt elfogadni, szinte betege sen ügyeltem arra, hogy az elnök döntéseinek tisztasága e téren megőrződjön. Csúszópénzek elfogadásáról alkotott feltételezések talán abból eredhettek, hogy a felmentések megítélésekor a kérelmező anyagi helyzetének megfelelő illetéket róttunk ki a hivatali eljárásért, mely összeg elég magas volt, ezer koronától félmillióig terjedt. A kérvényezőkben talán felmerülhetett, hogy ezekre az illetékekre talán a köztársasági elnök hivatala tart igényt. A pénzügyi hivatalok illeték-nyilvántartásán meg lehet győződni arról, milyen összegeket róttunk ki és összesen mennyi volt ez.”¹⁰⁰

Neumann vallomását a kivételekről 1946. május 18-án Jozef Tiso is megerősítette, mondván: „(...) Én elégedett voltam vele, mert az előírásoknak megfelelően és példásan vezette a hivatalt, és a személyzetet, a magasabbat és alacsonyabbat is, fegyelemben tartotta. Nem merült fel vele szemben, de a hivatal többi beosztottjával szemben sem, semmilyen gyanúm, a zsidó kivételek megítélése kapcsán sem, nem merült fel, hogy ő vagy a hivatalból valaki is valamilyen hibát követett volna el. De amikor egyszer Bánócon hallottam, hogy egy bizonyos nagyszombati zsidó nő azt terjeszti, 50 000 szlovák koronát fizetett az ilyen mentesítő dekrétumért, és amikor ez ismételtelen a fülembe jutott, a hivatal megkerülésével vizsgálatot indítottam az ügyben, s meggyőződtem arról, hogy sem dr. Neumann, sem senki más az elnöki hivatalból azt a bizonyos 50 000 koronát nem fogadta el, hanem dr. Čorba ügyvéd volt az, akinek az ügyét átadtam az illetékes hivataloknak. Ami a zsidóügyeket illeti, vagyis a zsidó kódex meredek szabályai alól való kivételek megadását, az ebben való döntés jogát fenntartottam magamnak. Utasítottam dr. Neumannt, hogy állítsa össze az összes ilyen jellegű kérvény listáját a megfelelő rubrikákkal, és ezt a listát naponta elémm terjesztette. Ezen a listán volt egy olyan rubrika is, melybe belevezettem a döntésemet, a kérvényt pedig

98 ŠA B-Ls, Tn'úd 459/46 Dr. Anton Neumann.

99 Értsd: az 1941/198. sz. rendelet, az ún. Zsidó kódex

100 ŠA B-Ls, Tn'úd 459/46 Dr. Anton Neumann. A. Neumann vallomása, 1946. április 15.

eszerint kezelték. Tehát dr. Neumann-nak a zsidóügyeket illetően egyáltalán semmi jogköre nem volt, mert ezt teljesen magamnak tartottam fenn. (...)”¹⁰¹

Hasonló szellemben nyilatkozott a kivételekről Karol Murín is: „ (...) Ami a zsidóügyeket illeti (...), még dr. Neumann-nak sem volt beleszólása a kivételek megadásába és eldöntésébe, ezt mind az elnök intézte. (...) A kivétel engedélyezéséért a kérvényező vagyoni helyzetének megfelelő illetéket szabtak ki. Ezek az illetékek viszonylag magasak voltak, de nem tudom, milyen kulcs szerint szabták meg őket, mert nem tudom, hogy volt-e valahol a törvényben megszabva pontos százalékarány a vagyron után vagy valami más. (...)”¹⁰²

Hasonlóan vallott Neumann köztársasági elnöki hivatali helyettese, dr. Štefan Fordinál is: „ (...) A vádlottnak (értsd: Anton Neumann-nak – E.N.) a zsidóügyekben sem volt semmilyen jogköre. Volt egy nyilvántartási rendszer, a kérvényező valamennyi fontos adatával, a kérvény tárgya szerinti csoportosításban, ezt a referens kitöltötte, a hivatal főnöke, dr. Neumann pedig az elnök elé terjesztette döntésre. Láttam, hogy maga Tiso saját kezűleg, piros vagy kék ceruzával írta bele, meg kell-e adni a kivételt, vagy sem, esetleg hogy részleges kivételt kapjon-e és hogy mire terjedően. (...)”¹⁰³

Végül, 1944 őszén a kivételek érvényüket veszítették. Sőt, Tiso 1945-ben több kivételt személyesen vont vissza. A köztársasági elnök hivatala 1945. február 15-én eltörölte a következők kivételét: Ferdinand Weiss, Gejza Loewinger, özv. Karolina Gizela Munková, szül. Loewenbein (mind bánóci); a hornyáni (Hornňany) Juraj Prisender, Emil és Edgar Prisender; Bartolomej Steiner, Árpád Pollák, Ernest Grün (mind: Bánóc).¹⁰⁴

A zsidók tragikus helyzetét 1944 őszén a Vatikán diplomáciai ügyvivője, Msgr. Giuseppe Burzio 1944. október 26-i távirata is tükrözi: „A zsidók megmentésére irányuló lépések a megszállás előtt hatástalanok maradtak; a deportálás szüntelenül folyik, és folytatódik a hajtóvadászat a rejtőzködő zsidókra. A megszállás következtében eltűntek a szlovák önállóság maradványai is. A kormány és a köztársaság elnöke szervilis végrehajtói a megszálló hivatalok utasításainak. A jó katolikusokat elkedvetleníti a köztársasági elnök viselkedése, s azt kérdezik, mire vár még, miért nem nyújtja már be a lemondását.”¹⁰⁵

Jozef Tiso azonban 1944 őszén egészen másként látta a zsidók helyzetét. Mindazon erőszak után, amit a zsidó közösség a háborús Szlovák Köztársaság fennállása alatt megélt, s ami – a szeredi táborból újrainduló transzportokkal, sőt a Szlovákia

101 ŠA B-Ls, Tnľud 459/46 Dr. Anton Neumann. A. Neumann vallomása, 1946. április 15.; J. Tiso vallomása, 1946. május 18.

102 ŠA B-Ls, Tnľud 459/46 Dr. Anton Neumann. A. Neumann vallomása, 1946. április 15.; K. Murín vallomása, 1946. június 7.

103 ŠA B-Ls, Tnľud 459/46 Dr. Anton Neumann. A. Neumann vallomása, 1946. április 15.; Š. Fordinál vallomása, 1946. június 17.

104 ŠA B-Ls, Tnľud 459/46 Dr. Anton Neumann.

105 L. Kamenec–Prečan–Škorvánek 1992, 202–203. p. Msgr. Tardini a jegyzeteiben 1944. október 28-án megfogalmazta a Tisonak szánt figyelmeztetés javaslatát is: „Javaslom a Szentatyának, táviratozzon Msgr. Burzióknak, hogy Őszentsége nevében szólítsa fel Tiso t. urat, hogy érzéseit és szándékait hozza összhangba papi méltóságával és lelkiismeretével. Az elnöksége alatt elkövetett igazságtalanságok és erőszak terhére vannak papi lelkének, megbecsületének hazáját, diszkreditálják a papságot és ártnak az egyháznak külföldön is.” Uo.

területén elkövetett gyilkosságokkal (Keremcse, Garamnémetfalva) – a maga legborzasztóbb változatában megelevenedett, Tiso 1944. november 8-i, XII. Pius pápának címzett levelében képes volt ezt leírni: „A velünk szemben ellenséges propaganda felnagyítja azokat a mendemondákat, melyek a Szlovák Köztársaság kormányának kegyetlen, az emberség és az igazság elveinek ellentmondó intézkedéseiről szólnak, melyek nemzetiségük és fajuk miatt irányulnak személyek ellen. (...) A Szlovák Köztársaság kormánya nem a nemzeti vagy faji hovatarozásuk miatt hajtotta végre az inkriminált akciókat a csehek és a zsidók ellen, hanem abbéli kötelességéből, hogy megvédje nemzetét az ellenséggel szemben, amely századok óta pusztító hatást fejtett ki az ölen. (...) Szükséges megjegyezni, hogy a csehek és a zsidók, akik a Szlovák Köztársaság fennállásának öt éve alatt jól éltek, ez év augusztusában nyíltan összeálltak különféle nemzetek ellenséges ejtőernyőseivel, akiket Szlovákia területére a levegőből dobtak le, és nyílt lázadásba kezdtek a Szlovák Köztársaság ellen. A kicsi, váratlanul és igazságtalanul megtámadott Szlovákia, nem lévén képes egyedül megvédenie magát, segítségért fordult védelmezőjéhez, a német birodalom kormányához. Ezért van azóta Szlovákiában az akcióknak katonai, háborús jellegük, ezek a szlovák kormány hatalmi szféráján kívül folynak, amiként nem is felelős értük.”¹⁰⁶ Az ilyen nyilatkozat J. Tiso személyes és politikai csődjének tükrözi. Tisonak ezt az álláspontját a már idézett vatikáni diplomata korábban is jelezte: „(...) semmilyen megértés, az együttérzés egyetlen szava sem az üldözöttekkel: a zsidókban látja minden rossz okát.”

A tények világosan mutatják, hogy Tisót nem tekinthetjük zsidók védelmezőjének, még kevésbé megmentőjének. Már kormányfőként aláírta az 1939/63. sz. rendeletet, mely definiálta a zsidót, s ebből eredt a zsidók további üldöztetése. Kormányzása alatt fogadták el azokat a rendeleteket, melyek korlátozták a zsidó újságírók,¹⁰⁷ jegyzők, gyógyszerészek,¹⁰⁸ orvosok¹⁰⁹ stb. munkavégzéshez való jogát. Aláírását egyaránt ott találjuk az első arizációs törvényen (1940/113.), valamint azon is, mely alapján megkezdődött a zsidó földtulajdon arizációja (1940/46.). Úgyszintén aláírta a zsidókra vonatkozó két alkotmánytörvényt is. Az 1940/210. számú egy évre felhatalmazta a kormányt rendeletekkel „rendezni” a zsidókérdést, az 1942/68. számú (1942. május 15-i) pedig lehetővé tette a zsidók Szlovákia területéről történő deportálását. Persze, az 1942/68-as törvény – az 1941/198. sz. rendelet, az ún. Zsidó kódex 255 §-ához hasonlóan – lehetővé tette a kivétel megadását. A rendszer s maga Tiso is mint képviselője így ragadták magukhoz a jogot, hogy személyesen döntsenek arról, ki a „szükséges” (vagyis aki legalább egy ideig élhet még), s kit deportálnak. Ennek a lépésnek a felelősségét senki sem veheti le Tisóról. A korabeli érvelést, mely szerint a deportált zsi-

106 L. Kamenec–Prečan–Škorvánek 1992, 207–208. p. Jellemző, hogy könyvében (Jozef Tiso a Židia. Bratislava, 2008) M. S. Ďurica ezt az 1944. őszi helyzetet figyelmen kívül hagyja. Tiso XII. Pius pápának írt levele sem érdekli.

107 Az 1939. április 18-i, 1939/63. sz. kormányrendelet „A zsidó fogalmának meghatározásáról és a zsidók számának útmutatásáról egyes foglalkozásokat illetően”.

108 Az 1939. június 26-i, 139/145. sz. kormányrendelet „A zsidók kizárásáról a közgyógyszertárakhoz való jogból és a gyógyszerészeti zsidó alkalmazottak számának útmutatásáról”.

109 Az 1939. július 25-i, 1939/184. sz. kormányrendelet „Az orvosi praxist folytató orvosok számának útmutatásáról”. Bővebben I. Suláček 2005.

dók dolgozni mentek – mellyel a szlovák politikusok a háború utáni perekben is előhozakodtak, ráadásul egyes szlovák történészek ma is – nagyon egyszerű cáfolni. Beleegyeznének-e ezek az emberek abba, hogy feleségük valahol Nagymihályban öt kisgyermekükkel együtt felszálljon a marhavagonba, hogy húsz órán át vigyék őket az ilyen vagon padlóján – tegyük fel Pozsonyba (nem még a megszállt lengyelországi Auschwitzba vagy Lublinba)? Beleegyeznének-e abba, s „normálisnak” tartanák-e, ha a mögöttük levő vagonban ugyanígy a nyolcvanéves szüleiket szállítanák? Túlélnek az ilyen utazást? Ilyenek voltak 1942 áprilisa és októbere közt a Szlovákiából induló deportációs vonatok, az 1944–45-ös deportálásokat nem is említve.

Tiso esete ebben a tekintetben példaértékű. Ugyanez érvényes a kormány tagjaira, a parlament képviselőire vagy az Államtanács tagjaira, akik részt vettek az antiszemita törvényalkotásban, illetve közvetlenül (mint pl. a belügyminiszter) vagy közvetve (a miniszterek, akik csak „ültek” a kormányban, mely az antiszemita döntéseket hozta) érintettek a zsidókkal szembeni egzekúcióban. Ne feledkezzünk meg a HSLS és a HG képviselőiről se, vagy az államigazgatás, a jegyzői hivatalok és csendőrállomások járási szintű „lokális agresszorairól”.

Összegzés

A zsidót segítő vagy mentő személy pozícióját csak az „egyszerű” szlovák képviseli, aki figyelmen kívül hagyva saját állama antiszemita politikáját, igyekszik segítségére lenni zsidó polgártársának. Ebben a tekintetben az ilyen ember a „saját állama” ellen lép fel.

A zsidó polgártársak lehetséges megmentése csak a tisztességes szlovákokra maradt, akik figyelmen kívül hagyva a maguk eszmei vagy világnézeti irányultságát, annak ellenére, hogy a felkelés elfojtása után Szlovákiát náci fegyveres egységek szállták meg, hajlandók voltak segíteni a zsidókat s ezzel tulajdon életüket is kockáztatni. Ilyenkor az antifasiszták-felkelők és a zsidók sorsa sok esetben „keresztződött”, sőt nagyon hasonlóvá vált.

A többség passzivitása a fentiek értelmében nem egyszerűen a lakosság propagandisztikus megdolgozásából és az adagolt terrorból (zsidók segítése esetén a többségi lakos 1942-ben Illavára került, a németek 1944-es bevonulása után már a zsidó-rejtegetés főbenjáró bűnnek számított) eredt. A háborús Szlovák Köztársaság rezsimje egyszerűen érdekelte tette a többségi lakosság döntő részét a zsidó közösség elleni bűncselekményben, az értelmiséggel kezdve, mely a zsidók helyét foglalhatta el, a vállalatok ájrásítóin és likvidátorain át, akik így gyorsan megszabadultak a konkurenciától, egészen a lumpenproletár élőködőkig, akik a deportációkat követő árverésekből zsákmányolhattak. Ennek a politikának az eredménye volt a „hallgatag többség”, illetve a többségi lakosság passzivitása.

A többségi lakosság érdektelenségét a zsidó közösség segítségével nyilvánvalóan befolyásolta a holokauszt szociális kontextusa s annak lehetősége, hogy a többség bizonyos fokig részesévé válhatott a zsidó közösség koldussorba döntésének – akár úgy, hogy munkához jutott, iparengedélyhez, vagy (a lumpenproletariátus esetében) bármilyen ingósághoz. A szlovák állam rezsimje ilyen módon vette meg a „hallgatag többséget”, esetleg maga a zsidó kisebbségen elkövetett bűncselekményben való osztatlan részesedés vált a hallgatás alapjává.

E folyamatok következményeként a többségi lakosság atomizálódott, s ennek tudható be, hogy (bizonyos szociális, esetleg politikai csoportok részéről) pozitív kollektív reakciókra nincs példa. A háborús Szlovák Köztársaság idejéből csak individuális segítségaktusokat találni. Szlovákia több mint 450 állampolgárának ítélték oda zsidók életének megmentéséért a Világ Népeinek Igaza kitüntetését.

Azoknak a segítőknek, akiket mentés közben gyakran közvetlen az általuk segített zsidókkal együtt gyilkoltak meg, Zólyomban állítottak emléket a Nemes lelkek parkjában.¹¹⁰

Kollektív megnyilvánulásokról csak a szlovák nemzeti felkelés idejéből van tudomásunk, 1944 őszéről, amikor Szlovákia területének egy részén visszaállították a Csehszlovák Köztársaságot és a politikai pluralitást is. A Szlovák Nemzeti Tanács akkor az egész antiszemita törvénykezést (az alkotmánytörvényeket, a törvényeket, rendeleteket, kormányrendeleteket) eltörölte.

(Fordította Csanda Gábor)

Irodalom

- Baranová, Daniela 1996. *Pred bránami pekla*. Banská Bystrica, Vidas.
- Bárkány, Eugen–Dojč, Ľudovít 1991. *Židovské náboženské obce na Slovensku*. Bratislava, Vesna. Biskupský archív v Banskej Bystrici (BABB), fond Biskupský úrad BB (BÚBB)
- Dreyfus, Jean-Marc–Nižňanský, Eduard 2011. Jews and Non-Jews in the Aryanization Process. Comparison of France and the Slovak State, 1939–45. In Kosmala, Beate–Verbeeck, Georgi (eds.): *Facing the Catastrophe. Jews and Non-Jews in Europe During World War II*. Oxford, Berg, 13–39. p.
- Hallon, Ľudovít 2007. Arizácia na Slovensku 1939–1945. *Acta Oeconomica Pragensia*, 15/7., 148–161. p.
- Hallon, Ľudovít–Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard 2010. Pozícia Ústredného hospodárskeho úradu v politickom, hospodárskom a spoločenskom živote Slovenska v rokoch 1940–1942. In Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján (eds.): *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava, Stimul, 11–65. p.
- Hilberg, Raul 1994. *Die Vernichtung der europäischen Juden*. (3 Bd.) Frankfurt am Main, Fischer Verlag.
- Hilberg, Raul 2002. *Pachatelé, oběti, diváci. Židovská katastrofa 1933–1945*. Praha, Argo.
- Hlavinka, Ján–Nižňanský, Eduard 2009. *Pracovný a koncentračný tábor v Seredi*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu.
- Hubenák, Ladislav 2003. *Rasové zákonodárstvo na Slovensku (1939–1945)*. Bratislava, UK.
- James, Andrea 2001. Zmeny v postavení židovskej komunity v okrese Topoľčany počas obdobia slovenského štátu. In *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno, Masarykova univerzita, 123–132. p.
- Jančík, Drahomír–Kubů, Eduard 2005. „Arizace“ a arizátoři. *Drobný a střední židovský majetek v úvěrech Kreditanstalt der Deutschen (1939–45)*. Praha, Karolinum.
- Kamenec, Ivan 1969. Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1939–1945. *Historický časopis*, 17/3., 329–362. p.

110 Bővebben I. az Izraeli Kereskedelmi Kamara által kiadott Nemes lelkek parkja c. publikáció négy kötetében.

- Kamenec, Ivan 1991. *Po stopách tragédie*. Bratislava, Archa.
- Kamenec, Ivan 1992. Deportácie židovských občanov zo Slovenska roku 1942. In Dezider Tóth (ed.): *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica, Datei, 77–101. p.
- Kamenec, Ivan 1999. Modifikácie prístupu slovenského obyvateľstva k takzvanému riešeniu židovskej otázky v rokoch 1938–1945. In Gál, Egon (ed.): *Židia v interakcii 2*. Bratislava, UK, 45–53. p.
- Kamenec, Ivan 2000. Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In Nižňanský, Eduard (ed.): *Studia historica Nitriensia VIII.*, Nitra, UKF, 85–100. p.
- Kamenec, Ivan 2003. Alfréd Wetzler. Nechcený hrdina z Osvienčimu. In Michálek, Slavomír–Krajčovičová, Natália a kol.: *Do pamäti národa*. Bratislava, Veda, 667–670. p.
- Kamenec, Ivan–Prečan, Vilém–Škorvánek, Stanislav (eds.) 1992. *Vatikán a Slovenská republika (1939–1945)*. Dokumenty. Bratislava, Slovak Academic Press.
- Lipscher, Ladislav 1992. *Židia v slovenskom štáte 1939–1945*. Bratislava, Print-servis.
- Macko, Martin 2005. *Židovská komunita v Banskej Štiavnici 1938–1945*. Bratislava, FF UK. Szakdolgozat.
- Macko, Martin 2008. Postoje majoritného obyvateľstva k židovskej minorite počas 2. svetovej vojny na príklade okresu Banská Štiavnica. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav–Nižňanský, Eduard (eds.): *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 110–127. p.
- Mičev, Stanislav 2009. Osudy ušľachtilých duší. In Žiak, Miloš–Nižňanský, Eduard–Snopko, Ladislav–Krajmerová, Eva (eds.): *Park ušľachtilých duší 3*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 92–123. p.
- Nižňanský, Eduard 1999. *Židovská komunita na Slovensku medzi československou parlamentnou demokraciou a slovenským štátom v stredoeurópskom kontexte*. Prešov, Universum.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2001. *Holokaust na Slovensku. Obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- Nižňanský, Eduard 2002a. Dvojnásobné zmocnenie sa vlády na Slovensku v rokoch 1938/39 v porovnaní s „Marchergreifung“ v rokoch 1933/34 v Nemecku. In Glettler, Monika–Lipták, Ľubomír–Míšková, Alena (eds.): *Nacionálno-socialistický systém vlády. Ríšska župa Sudety. Protektorát Čechy a Morava. Slovensko*. Bratislava, AEP, 185–212. p.
- Nižňanský, Eduard 2002b. Deportácie Židov zo Slovenska v roku 1942 a prijatie ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z. o „vystaňovaní Židov“. In Nižňanský, Eduard (ed.): *Studia historica Nitriensia X*. Nitra, UKF, 85–156. p.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2003a. *Holokaust na Slovensku 4*. Dokumenty nemeckej proveniencie (1939–1945). Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- Nižňanský, Eduard 2003b. Der Holocaust in der slowakischen Historiographie der neunziger Jahre. *Bohemia*, 44/2., 370–388. p.
- Nižňanský, Eduard 2004a. Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste. *Historický časopis*, 52/2., 317–330. p.
- Nižňanský, Eduard 2004b. Expropriation and deportation of Jews in Slovakia. In Kosmala, Beate–Tych, Feliks (eds.): *Facing the Nazi genocide. Non-Jews and Jews in Europe*. Berlin, Metropol, 205–230. p.
- Nižňanský, Eduard 2005a. Der Holocaust in der Slowakei. In Hagemann, Ulrich–Kayser, Jörg–Scheller, Henrik (Hg.): *Unterrichtsbeispiele zu den Verbrechen im Nationalsozialismus*. Berlin, Cultus, 7–17. p.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2005b. *Holokaust na Slovensku 6. Deportácie v roku 1942*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- Nižňanský, Eduard (ed.) 2005c. *Holokaust na Slovensku 7. Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*. Dokumenty. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.

- Nižňanský, Eduard 2007. Slováci a Židia – vzťah slovenskej majority a židovskej minority počas vojny. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav (eds.): *Park ušľachtilých duší*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 72–111. p.
- Nižňanský, Eduard 2008a. Z dejín židovskej komunity v Banskej Bystrici. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav–Nižňanský, Eduard (eds.): *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 72–74. p.
- Nižňanský, Eduard 2008b. Z dejín Židov vo Zvolene. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav–Nižňanský, Eduard (eds.): *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 80–107. p.
- Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján (eds.) 2010. *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava, Stimul.
- Nižňanský, Eduard–Kamenec, Ivan (eds.) 2003. *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vlády, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939–1945). Dokumenty*. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku.
- Paulovičová, Nina 2008. Problematika záchrany Židov na Slovensku v kontexte mesta Hlohovec. In Žiak, Miloš–Snopko, Ladislav–Nižňanský, Eduard (eds.): *Park ušľachtilých duší 2*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 128–151. p.
- Salner, Peter 2000. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava, Zing Print.
- Salner, Peter 1997. *Prežili holokaust*. Bratislava, Veda.
- Schvarc, Michal 2010. Arizácia židovských podnikov ako predmet sporu medzi Deutsche Partei a slovenskými štátnymi a straníckymi orgánmi na príklade vybraných dokumentov. In Nižňanský, Eduard–Hlavinka, Ján (eds.) *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava, Stimul, 172–195. p.
- Šindelářová, Lenka 2013. *Finale der Vernichtung. Die Einsatzgruppe H in der Slowakei 1944/1945*. Stuttgart, WBG.
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Ministerstvo vnútra (MV)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Národný súd (NS)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Povereníctvo priemyslu a obchodu (PPO)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), Povereníctvo zdravotníctva (PZ)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Úrad predsedníctva vlády (ÚPV)
- Slovenský národný archív, Bratislava (SNA), fond Ústredný hospodársky úrad (ÚHÚ)
- Stanislav, Ján–Mičev, Stanislav 1992. Protizidovské represálie na Slovensku od septembra 1944 do apríla 1945. In Dezider Tóth (ed.): *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica, Datei, 195–234. p.
- Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Kremnica (ŠA BB-K), fond Okresný úrad Nová Baňa (OÚ NB)
- Štátny archív Banská Bystrica, fond Okresný ľudový súd Zvolen (ŠA BB-OI'sZ)
- Štátny archív Bratislava, fond Ľudový súd (ŠA B-Ls)
- Štátny archív Nitra, pobočka Nitra, fond Okresný úrad Nitra (ŠA N-N-OúN)
- Štátny archív Nitra, pobočka Nitra, fond Okresný úrad Zlaté Moravce (ŠA N-N-OúZM)
- Štátny archív Nitra, fond Župa nitrianska (ŠA N-zN)
- Suláček, Jozef 2005. *Biele plášte. Tragické osudy židovských lekárov na Slovensku v období druhej svetovej vojny*. Bratislava, Slovenské národné múzeum.
- Trančík, Martin 1997. *Medzi starým a novým. História kníhkupeckej rodiny Steinerovcov v Bratislave*. Bratislava, PT Marenčin.
- Yad Vashem Archive, Jeruzalem (YVA)
- Vrba, Rudolf 2007. *Utekľ jsem z Osvětími*. Praha, Sefer.
- Ward, James Mace 2002. „People who deserve it“. Jozef Tiso and the Presidential Exemption. *Nationalities Papers*, 50/4. 571–601. p.
- Wetzler, Alfréd 2009. *Čo Dante nevidel*. Bratislava, MilaniuM.
- Zajacová, Viera 1970. *Slováci v Mauthausene*. Bratislava, Epoque.

- Zavacká, Katarína 1992. Protizidovské zákonodárstvo slovenského štátu. In Dezider Tóth (ed.): *Tragédia slovenských Židov*. Banská Bystrica, Datei, 59–76. p.
- Žiak, Miloš 2009. Tretí rok. In Žiak, Miloš–Nižňanský, Eduard–Snopko, Ladislav–Krajmerová, Eva (eds.): *Park ušľachtilých duší 3*. Bratislava, Izraelská obchodná komora na Slovensku, 8–17. p.

EDUARD NIŽŇANSKÝ

ADDITIONS TO THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SLOVAK MAJORITY AND THE JEWISH MINORITY IN WORLD WAR II

The position of helper or rescuer of Jews is only held by an “ordinary” Slovak man, who, ignoring the anti-Semitic policy of his own state, is trying to help his Jewish fellow citizen. In this regard he stands against his “own state”. The possible rescue of the Jewish people remained only on the decent Slovaks, who, irrespective to their ideological orientation or confession of faith, despite the occupation of Slovakia by Nazi military units after the suppression of the uprising, were willing to help Jews and thus risk their lives. In this regard, the fates of the anti-fascist rebels and that of the Jews often “overlapped” and they were very similar, too. The passiveness of the majority was therefore not only a result of the propaganda addressing the population and of the dosed terror (if a member of the majority in 1942 provided help to Jews, he was imprisoned in Ilava—but after the arrival of the Germans in 1944, those harbouring Jews were sentenced to death). The regime of the military Slovak State simply engaged the substantial part of the majority population in the crime against the Jewish community—starting from intellectuals, who could take over the places of the Jews, following by aryanizators and liquidators of companies, for whom the competition suddenly disappeared, and ending with elements from the lumpenproletariat, who could, after the deportations, plunder at the auctions of movables. The result of this policy was the „silent majority”—respectively, the passivity of the majority population. The disinterest of the majority population in the help to the Jewish community was certainly conditioned by the social context of the Holocaust and by the possibility of participating in the pauperization of the Jewish community to some extent—whether in terms of employment, obtaining a trade certificate, or (as for the lumpenproletariat) grabbing any kind of movable property. The regime of the Slovak State was thus buying the “silent majority”, respectively, the basis for silence was the share on the crime against the Jewish community. The consequence of these processes was the atomization of the majority population, resulting in the fact that we cannot see manifestations of positive collective responses (from certain social or maybe political groups). In the wartime Slovak Republic we can only find individual acts of help. More than 450 citizens of Slovakia were awarded for saving Jews from death by the title “The Righteous Among the Nations”. Collective manifestations of help are known only from the period of the Slovak National Uprising in autumn 1944, when the Czechoslovak Republic and political plurality were restored in some parts of the territory of Slovakia. At that time, the Slovak National Council abolished the entire anti-Semitic legislation (constitutional laws, laws, legal regulations and government decisions).